

Ж. Дәулетбекова, А. Рауандина, М. Дусимбаева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына
арналған оқулық

9

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым
министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
сарапшыларымен келісілді

Алматы «Атамұра» 2019

ӨОЖ 373.167.1

КБЖ 81.2Қаз-922

Д 22

Оқулық Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі бекіткен негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінің жаңартылған мазмұндағы Типтік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.

Шартты белгілер

Дәулетбекова Ж. т.б.

Д22 Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық/Ж. Дәулетбекова, А. Рауандина, М. Дусимбаева. – Алматы: Атамұра, 2019. – 160 бет.

ISBN 978-601-331-547-8

ӨОЖ 373.167.1

КБЖ 81.2 Қаз-922

ISBN 978-601-331-547-8

© Ж. Дәулетбекова,
А. Рауандина,
М. Дусимбаева, 2019
© «Атамұра», 2019

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушы!

Міне, негізгі мектептің соңғы сатысына да көтерілдің. Енді сен «Қазақ тілі» пәні бойынша әртүрлі тақырыптардың аясында ұсынылған оқу мәтіндерімен жұмыс істейсің. Атап айтқанда, бүгінгі рухани жаңғыру кезеңінде еліміздің тарихы мен жаңа дәуірдің сабақтастығын арқау еткен «Мәңгілік ел – мұратым» тақырыбының тәрбиелік және танымдық сипаты ерекше. Ал біртіндеп дамып келе жатқан ғаламданудың пайдасы мен зиянын саралауға, әлемдік бәсекелестік үдерісінде елдікті сақтау жолдарын түсіндіруге арналған «Жаһандану мәселелері» тақырыбындағы ақпараттар сенің ой-өрісіңді кеңейтіп, тұлғалық қабілеттеріңді дамытуды көздейді.

Өзің білетіндей, Қазақстан бүгінде әлемнің өркениетті елдер қатарынан орын алу үшін дамудың жаңа сатысына көтерілуді нақты мақсат, айқын бағдар етіп алып отыр. Бұл бағытта алуан түрлі іс-шаралар жүйелі ұйымдастырылып келеді. Осы бағыттағы әлемдік деңгейде еліміздің мерейін өсіріп, мәртебесін арттырған ауқымды шара – «ЭКСПО-2017» болды. Халықаралық көрмеге арналған оқу материалдары «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭКСПО-2017» тақырыбы бойынша жинақталып ұсынылған.

«Адам құқығы мен бостандығы», «Отбасы және демографиялық өзгерістер» тақырыбында қоғам дамуы мен жеке адам арасындағы заңдық қағидалар, адамзаттың аса маңызды құндылығы – отбасы жайлы, демографиялық мәселелер жақында тың әрі қызықты мәліметтермен таныса-сың. Сондай-ақ ғылым-білімнің атқаратын қызметі мен рөлі туралы «Биотехнология және гендік инженерия келешегі», қоршаған ортаны сақтаудың қажеттігі мен мүмкіндіктері жайлы «Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану» тақырыптарынан пайдалы мағлұматтар аласың.

Қоғамдағы «төртінші билік» – «Бұқаралық ақпарат құралдары» тақырыбы бойынша берілетін тың да тосын мағлұматтар сенің қызығушылығыңды туғызатыны сөзсіз.

Бүгінгі өркениет талаптарына сай техника мен технология дамуы қандай деңгейге көтерілсе де, адамзаттың алдында

тұрған маңызды мәселенің бірі – бейбітшілікті сақтау екенін түсінесің. Сондықтан оқулықта берілген «Өлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік» атты тақырып сенің азаматтық көзқарасыңды қалыптастыруға, дүниежүзінде болып жатқан сан қилы оқиғалар мен соғыс апаттарының зардабын түйсінуіңе көмектеседі деп ойлаймыз.

Жоғарыда аталған лексикалық тақырыптар бойынша берілген алуан түрлі ақпараттар, өздік және шығармашылық тапсырмалар сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгеруіңе, сонымен қатар қазақ тілінің стильдері мен синтаксис саласына қатысты білім-біліктеріңді дамытуыңа мүмкіндік береді. Онда тыңдаған мәтіндерді түсініп, талдауға; оқыған, тыңдаған оқу материалдары төңірегінде достарыңмен ой бөлісуге, пікір таластыруға бағытталған тапсырмалар ұсынылды. Өз тұжырымдарыңды жеткізу үшін жазылымның әссе, ойтолғау секілді түрлерін орындау талап етіледі.

Оқу материалдары «Ойтүрткі», «Ойқазына», «Ойтаразы» кезеңдері арқылы шоғырландырылып берілген. Бұл сенің тақырып бойынша ұсынылған мәтіндермен тиімді жұмыс істеуіңе, өзіңнің және сыныптастарыңның меңгерген білім деңгейлеріңді анықтауға, зейін-зердеңді жетілдіруіңе оң ықпал етеді деп сенеміз!

Іске сәт, жас дос!

Авторлар

1-БӨЛІМ

МӘНГІЛІК ЕЛ – МҰРАТЫМ

Бұл бөлімде:

- *мәтін мазмұнына қатысты сұрақтарға болжаммен жауап беруге;*
- *мәтіннің мақсатын, көркемдегіш құралдарын анықтауға;*
- *мәтін құрап, күрделі жоспар құруға;*
- *жазба жұмысын абзацтарға бөлуге, редакциялауға;*
- *тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазуға дағдыланасың.*

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің негізі қай кезде қаланды?
- 2) Тәуелсіздік жолында күрескен қандай тұлғаларды білесің?

2. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтінде не туралы айтылды?
- 2) Онда халықтың тарихындағы қандай кезең туралы сөз болып отыр?
- 3) «Ақшаңқан* шаңырақ қанша шайқалғанымен құламай, керегесін кеңейтіп, іргесін бекітті» деген сөйлемді қазақ халқының тағдырымен қалай байланыстырар едің? Болжап айт.
- 4) Автор қазақтың жері мен тұрмысын суреттеуде қандай көркемдегіш құралдарды қолданған?

* ақшаңқан – сүттей аппақ, тап-таза

3. Тыңдалым мәтініндегі тірек сөздерді жаз. Олардың мәтін мазмұнын біріктірудегі мәнін айт.

Тілдік бағдар

ОРФОГРАФИЯ

Орфография (грек тілінде *orfhos* – дұрыс, *grapho* – жазамын) – сөздерді дұрыс жазу ережелерінің жүйесі және оны қарастыратын тіл білімінің бір саласы.

Орфография:

- дыбыстарды (фонемаларды) әріппен таңбалауды;
- түбір сөздер мен қосымшалардың жазылуын;
- сөздерді бірге, бөлек және дефис арқылы жазуды;
- шылаулар мен одағайлардың жазылуын;
- бас әріптердің қолданылуын;
- сөздерді тасымалдау тәртібін белгілейді.

Қазақ тіліндегі орфографиялық ережелер 3 принципті басшылыққа алады:

- морфологиялық принцип;
- фонетикалық принцип;
- тарихи-дәстүрлі принцип.

Морфологиялық принцип бойынша әр сөздің түбірі мен оған жалғанатын қосымшаның тұлғасы сақталып жазылады. Мысалы: *түңгі* (түңгі емес), *құндылық* (құндүлүк деп жазуға болмайды), *кете алмай* (кеталмай деп жазуға болмайды), *Сарыарқа* (Сарарқа деп жазуға болмайды).

Фонетикалық принципте сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, олар айтылуынша (естілуінше) жазылады. Мысалы: *аймағы* (аймақы емес), *қолғап* (қолқап емес), *тауып* (табып емес), *Торайғыров* (Торыайғыров емес) және т.б.

Тарихи-дәстүрлі принципте сөздердің қалыптасып кеткен жазылу түрі сақталады. Мысалы: *спорт, акционер, капитал, кандидат* және т.б.

Бұл сөздерге қазақ тілі қосымшалары соңғы буынның жуан-жіңішкелігіне қарай фонетикалық-морфологиялық принциппен жалғанады.

Араб және парсы тілдерінен енген бірқатар сөздерді *х, һ* әріптері арқылы жазу да тарихи-дәстүрлі принципке негізделеді. Мысалы: *баһадүр, хат, халық, хабар, хан, гауһар, жиһан, қаһарман*.

4. Төмендегі сөздерді жазылу принципіне қарай топтап жаз. Оларды қатыстырып сөйлем құра.

Марқасқа, жұмысшы, авиация, қолғабыс, кітабым, қаһарман, көзілдірік, хайуанат, белбеу, гауһар, қаланың, дүние.

5. Мәтінді оқы.

Бабалар аманаты

Еңсесі биік Елордам менің! Ата-бабамыз ежелден аңсаған еркіндіктің бойтұмар белгісіндей болған байрақты шаһар – бас қалам менің!

Бүгін сенің туған күнің. Шын мәнінде, елдікті сезінген адамға нағыз қуаныш. Сарыарқаның сайын төсінен **ойып тұрып орын алған, көкке мойын созған** зәулім үйлерімен көрген жұртты тамсандырған Елордам менің! «Астана күні» деген **ат алып, айдар тағылған** бүгінгі той – сенің еншің, сенің тойың, қазақ баласы.

Мемлекет орталығы Қазақстанның дәл ортасына орналасты. Көк байрақ Арқа жерінде желбіреді.

Түгін тартса майы шығатын қазақтың шұрайлы жері түбі бір атақонысқа айналуы керек еді. Қазақтың уайымы онсыз да аз емес-тұғын. Соның үлкені туырлықтай болса да, туған топырақтан айырылмаудың қамы болатын. Жердің тұтастығы – елдің тұтастығы.

Қазақтың еркіндігі үшін күрескен Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым Датұлы, Исатай, Махамбет сынды батырлар армандаған тәуелсіздікке қол жетті.

Қазақ жерінде кешегі Алаш идеялары жүзеге асты. Алашорда мүшелері алғашқы Ақпан революциясына ілесе шыққан күрескерлер еді. Олар патша құлаған соң, еркіндік бола ма деп сенді. Алайда большевиктер саясаты үмітті ақтамады. Алашордалықтар алған беттен қайтпай, еркіндік ұранын айта берді. Қазақтың асыл ерлері ақыры сол үшін құрбан болды. Тәуелсіздік ойын оятқан арыстарымыздың мұратына қол жеткізу біздің ұрпақтың маңдайына бұйырды.

Алаш арыстары бізге мемлекеттілік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті. 1991 жылы құрылған Қазақстан Республикасы атты мемлекет – сол арыстардың асыл арманының жүзеге асуы. Біз осы мемлекетті **көздің қарашығындай** сақтауымыз қажет.

Алаштың асыл аманаты бізге тарихи-мәдени бірегейлігімізді, қазақы қалпымызды қасиеттеп сақтауға міндеттейді. Алаштың асыл армандары бізді ауызбірлігімізді күшейтуге шақырады. Қазақстан халқының бірлігі бәрінен бұрын қазақтардың бірлігіне байланысты.

Н. Жүсіп

6. «Түсінік» ойыны.

1) Мәтіннен тірек сөздерді тауып, әрқайсысына 4–5 ассоциация-тірек сөзден жаз.

2) Оның ішіндегі негізгі 1–2 сөзді белгіле.

3) Белгілеген сөзді өзің қалай түсінетініңді жаз.

4) Оқушылар тірек сөзге берген анықтамаларын кезекпен оқиды. Жалпы ұқсастықтарын табады.

5) Ортақ түсінікті жазып, салыстырады.

Үлгі: тірек сөздер: халық, ... , ...

<p>1. Халық: 1) ұлт; 2) адамдар; 3) жердің иесі; 4) мемлекет құрушы; 5) адамдардың тобы.</p>	<p>2. Халық: 1) ұлт; 2) жердің иесі.</p>	<p>3. Халық: 1) ұлт – бір тілде сөйлейтін адамдар; 2) жердің иесі – сол жердің тарихи иелері.</p>
---	---	--

<p>4. Халық: Өр оқушы өздері белгілеген сөздеріне берген түсінігін оқиды.</p>	<p>5. Халық: Барлық оқушы халық сөзіне берген түсініктерін салыстырады. Ортақ шешім шығарады.</p>
--	--

7. Мәтіндегі қарамен берілген сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіріп айт. Олар көркемдегіш құралдардың қандай түріне жататынын анықта.

8. Көркемдегіш құралдарды қолдана отырып, мәтінге күрделі жоспар құр.

9. Мәтіндегі ойға өз көзқарасыңды білдіріп, ойынды дәлелде.

Мәтіндегі ой		Мәтіндегі ойды дәлелдеу
Шын мәнінде, елдікті сезінген адамға нағыз қуаныш.	Себебі	Көк байрақ Арқа жерінде желбіреді.
Қазақтың асыл ерлері құрбан болды.		...
Біз осы мемлекетті көздің қарашығындай сақтауымыз қажет.		...
Қазақстан халқының бірлігі бөрінен бұрын қазақтардың бірлігіне байланысты.		...

10. 1) Мәтіндегі сөздердің орфографиялық қатесін анықтап, редакциялаңдар. Мәтінді абзацтарға бөліңдер. Кейін үш топ мәтіндеріңді алмастырып, тексеріңдер. 2) Қалай ойлайсыңдар, Шыңғысханның айтқан өсиеттерін Мәңгілік ел болу жолында ұстануға бола ма? 3) Бату ханға атасы Шыңғысханның айтқан өсиетін әр топ өз іштеріңде талқылап, құптайтындарыңды не құптамайтындарыңды дәлелдеңдер.

Үлгі: Біз ... деген пікірді құптаймыз. Себебі, біріншіден, ..., ...

– Бүркіт балапаны ұяда не көрсе ұшқанда соны іледі, – деді Бату әңгімесін алыстан бастап – мен өкем Жошыдан көрі кішкентай кезімде атам Шыңғыс ханның тәрбиесінде болдым. Жетіге жеткенімде ерінің алдына отырғызып ап ол маған монғол лашқарларының ғолынан қырылған жұрттұң майдан даласын гөрсететін. Ал мен әрине монғол нояндарының қисық қылыш қысқа шоқбарларына қызығатынмын. ерліктеріне төнті болатынмын «Өзім де осылардай батыр болсам игі еді» деп құмартатынмын... Ал кейде ол маған ақыл-өсиет айтатын Сол өсиеттері өмір деген қара түндө менің жолымды көрсететін жарық жұлдызым – Темір ғазығым болды... Сұрапыл сапарларымда сол өсиеттерін жанымның азығы еттім. Бірде ол маған – «Топ итті жолбарыс басқарса күндердің күнүндө топ ит жолбарысқа айналады. Ал топ жолбарысты ит басқарса ақырында әлгі топ жолбарыс ит боп кетеді», – деген.

Ал маған ерген шапқыншылар алты басты айдақар еді. Оны басқару оңай емес-ті. Сондықтан мен үнөмү жолбарыс болуға тырыстым. Менің соңымнан ерген ноян, бақадүр, жауынгерлерім жолбарыс тәрізді қанды ауыз, ержүрек, өлермен болды...

– Тағы бірде бабамыз мынадай өсиет айтты, – деді Бату. – «Жауыңа қандай қатал болсаң, досыңа сондай мейірбанды бол. Өзіңе жақсылық істегенге жақсылық істе», – деді ол.

І. Есенберлиннен

11. Төмендегі сұрақтардың төңірегінде ой бөлісіңдер.

1) Қазақ хандары мен Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым Датұлы, Исатай, Махамбет сынды батырлардың қазақ халқының ел болып қалыптасуындағы рөлі қандай?

2) Алашордашылар кімдер еді және олардың идеяларының маңызы қандай болды?

12. «Қар кесегі» әдісі бойынша шеңбер құрып, бүгінгі тақырыпты қорытындылаңдар.

3–4-сабақ

БІЗ ҚАНДАЙ ХАЛЫҚПЫЗ?

1. Қалай ойлайсың, біз, қазақтар, қандай халықпыз? Қазақ халқына қандай қасиеттер тән? Кластерге жаз.

2. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтінде не туралы айтылды?
- 2) Қазақтардың басқа мұсылман халықтарынан өзгешелігі неде?
- 3) А. Левшин қазақтарды және қазақ әйелдерін қалай сипаттайды? Онымен келісесің бе? Дәлелде.
- 4) Мәтіндегі қазақ әйелдеріне берілген сипаттама қазіргі әйел адамдарға тән қасиет пе?

3. Мәтінді оқып, қарамен берілген сөздердің орфографиялық принциптің қай түріне жататынын айт.

Алаша хан кесенесі – он төртінші ғасырдың **көрнекті** ескерткіші. **Жасыл төккен** жазық далада көк отаудай алы-

стан көзге түседі. Бұл – тана көзденген өрнекті құмайт кірпіштен қаланған, биіктігі мен көлденеңі бірдей, зәулім ескерткіш. Үстінде көгілдір сырмен боялған үлкен күмбезі, күмбездің астына тас баспалдақпен көтеріліп баратын кең дәлізі бар.

Қазақ құтқізбесі

 4. «Редактор» ойыны. Парталасыңмен бірге мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылуына, бас әріптердің жазылуына, фонетикалық және морфологиялық принциптердің сақталуына мән беріп, қатені түзетіңдер. Мәтіндерді басқа оқушылармен алмастырып, бір-біріңді тексеріңдер.

«...Халқының сан мөлшері туралы сауалыма ұдайы: «Әуелі даладағы құмды содан соң ғана қазақтарды сана деп күле жауап беретін сол сияқты, олардың шекараларын да анықтау мүмкін емес біздің білеріміз, олар Сібір, қытай түркістан мен каспий аралығындағы ұлаң-ғайыр сайын даланы мекендейді. Осы өлке қоғамдық құрылысына байланысты қазақты орыстың не қытайдың иелігіне жатқызудың қате екендігін айқын дәлелдейді ежелгі Түркістан тайпаларының кемшілігі мен жетістігі араласа сақталған дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың шынайы көрінісі осы ұлтта ғана сақталған,

Бізді аса таңқалдырғаны бір жағынан музыка мен поэзияға зор бейімділігін екінші жағынан ақсүйек текшілдігін байқағанымыз. Екі қазақ жолыға қалса міндетті түрде алғашқы сұрауы: «Жеті атаң гім» деп келеді ал, екіншісі тіпті, сегіз жасар бала болса да жауапқа мүдірмейді олай болмаған күнде жетесіздігін көрсөткөні».

А. Рампері

 5. Мәтінді оқы. Қазақ халқының табиғатына тән ерекшеліктерді тауып, диаграммаға жаз.

Қазақтар әуелден әдебиет пен өнерді әспеттеп, спортты сүйді, **марқасқа мінезімен** ешкімге де **тәуелді болмай**, емін-еркін өмір сүрді.

Шынында да, даналығы мен балалығы, көсемдігі мен шешендігі, кісілігі мен кішілігі бойында жарыса өріліп жүретін, оған қоса бір басында бүкіл адамзатқа тән барша

осалдығы мен мықтылығы, өрі мен еңісі жетіп жатқан біздер қандаймыз?

Қазақ жаны, мінезі, рухы... Періштедей пәктігі, таң шығындай тазалығы, мөлдір махаббаты мен мейлінше мәрттігі, қайсар жаужүрек қаһармандығы мен **қайырымдылығы**, инабаты мен имандылығын барынша тану үшін, ең алдымен, халық жанының нұрлы қайнарына қайырылып, ғажап ерлік жырларын зердеге тоқып алу ғанибет. Зама-на қаншама **түлкібұлаңға салып, құбылып** өзгергенімен, халқымыздың отаншылдық, азаматтық сезімі артып, рухы құдіреттеніп, асқақтай түсіпті. Таза болмысын, ғазиз дінін сақтап қалды.

Біз қазір де, үш мыңыншы жылдардың табалдырығында тұрып, болашақ босағасынан сығалап, не бір нәубет, зұлмат пен зұлымдықтан бас сауғалап, бүкіл жер шарына тарыдай шашылып кеткен ұлт ұрпақтары исі қазақ десе шұрқырай түсіп, абыр-сабыр, мәре-сәре болып, жағамыз жайлау болып жатамыз. Бәлкім, осындай ұрымтал тұста өзімізге өзіміз сындарлы тұрғыдан қарап, сыни көзден өткізгеніміз абзал шығар. Өрқайсымыздың қай шалғайда жүрсек те егемен ел, мәртебелі мемлекет болып, тәуелсіздік туын биік көтеріп, халыққа қалтқысыз қызмет көрсетіп, оның өркениетіне барынша үлес қосуымыз керек.

«Жұлдызды жандар» кітабынан

6. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Қазақтар қалай өмір сүрген?
- 2) Қалай ойлайсың, қазақтың жаны, мінезі, рухы қандай?
- 3) «Бүкіл жер шарына тарыдай шашылып кеткен ұлт» дегенде автор нені меңзеп тұр?
- 4) «Өз тағдырына сын көзбен қарау» дегенді қалай түсінесің? Ол не үшін керек?

7. «Түсінік» ойыны.

- 1) Мәтіннен тірек сөздерді тауып, әрқайсысына 4–5 ассоциация-тірек сөзден жаз.
- 2) Оның ішіндегі негізгі 1–2 сөзді белгіле.
- 3) Белгілеген сөзді өзің қалай түсінетініңді жаз.

4) Оқушылар тірек сөзге берген анықтамаларын кезекпен оқиды. Жалпы ұқсастықтарын табады.

5) Ортақ түсінікті жазып, салыстырады.

8. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің мағынасын мәнмәтінге қарап түсіндір. Қандай тілдік құралдар пайдаланылғанын айтып, ойыңды дәлелде.

Үлгі: марқасқа мінезімен – жайсаң, ер мінезімен деген мағынаны білдіреді.

9. Мәтіндегі қазақ халқына берілген сипаттамаларға «Келісемін/келіспеймін» әдісімен өз ойыңды айтып, дәлелде.

Қазақтың	Келісемін/келіспеймін	Себебі ...
даналығы		
көсемдігі		
шешендігі		
кісілігі		
кішілігі		
мықтылығы		
қайырымдылығы		
осалдығы		

10. Өлеңді оқып, автордың қазақ халқына берген сипаттамасын диаграммаға сал. 1-тапсырманы орындау барысында өзің дайындаған сипаттамамен салыстыр. Сәйкес тұстары бар ма? Авторын анықта.

Біз – қазақ деген мал баққан елміз,
 Бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз.
 Елімізден құт-береке қашпасын деп,
 Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
 Найзаға үкі таққан елміз!
 Ешбір дұшпан басынбаған елміз,
 Басымыздан сөзді асырмаған елміз!
 Досымызды сақтай білген елміз,
 Дәмі, тұзын ақтай білген елміз.
 Асқақтаған хан болса,
 Хан ордасын таптай білген елміз!

Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды,
Анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды,
Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз!

 11. Төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып, эссе жаз.

- 1) Мен болашақта елімнің егемендігін сақтап, мәртебелі мемлекет болу үшін не істеймін?
- 2) Болашақта өз халқыма қалай қызмет етемін?
- 3) Ұлтты өркениетке жеткізу үшін не істей аламын?
- 4) Аталған мәселелерді шешуде дәл қазір мен қандай үлес қосып жүрмін?

12. Қазақ халқының жаны жайсаң, қонақжай, ұлы халық екенін дәлелдеп, өз ойыңды айт.

 13. «Телеграмма» әдісі арқылы бүгінгі сабақта түсінгеніңді жазып, парталасыңа бер. Соңынан оған арнап тілек не өлең шумақтарын жаз.

5–6-сабақ

АТА-БАБАНЫҢ АСЫЛ АРМАНЫ

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) «Мәңгілік ел», «мұрат» деген ұғымдарды қалай түсінесің?
- 2) Мәңгілік елдің мұраты не болуы мүмкін? Болжап айт.
- 3) Мәңгілік ел болу үшін не керек? Кластерге жаз.

2. Қалай ойлайсың, біздің ата-бабамыз нені армандады? Ата-бабамыздың арманы мен өз арманыңды жазып, оларды салыстыр. Ұқсастықтары мен ерекшеліктері бар ма? Егер бар болса, олар неден туындап жатыр?

Ата-баба арманы

...
...

Менің арманым

...
...

3. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Қазақ тілі туралы қандай мәлімет алдың?
- 2) Мәтіндегі оймен келісесің бе? Ойыңды дәлелде.
- 3) Ана тіліміз мәңгілік тіл болуы үшін сен не істейсің?

Оған қандай үлес қосасың?

4. «Синектика» әдісі. Сен өзің қатарлы жеткіншектерге ана тілінің атынан хат жаз. Хатта мына мәселелер көрініс тапсын:

- қазақ тілінің мәртебесі, қазіргі жағдайы, қолданылуы;
- ұлттың сақталуындағы ана тілінің рөлі;
- ана тілінің жеткіншектерге назы;
- ана тілінің арманы.

5. Мәтінді оқып, мақсатын анықта. Сұрақтарға жауап бер.

Біз үшін ортақ тағдыр – біздің Мәңгілік ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы.

Егеменді дамудың 22 жылында барша қазақстандықтарды біріктіретін, ел болашағының іргетасын қалаған басты құндылықтар жасалды.

Олар көктен түскен жоқ. Бұл құндылықтар – уақыт сынынан өткен қазақстандық жол тәжірибесі.

Біріншіден, бұл – Қазақстанның тәуелсіздігі және астанасы.

Екіншіден, бұл – қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім.

Үшіншіден, бұл – зайырлы қоғам және жоғары руханият.
Төртіншіден, бұл – индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім.

Бесіншіден, бұл – Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы.

Алтыншыдан, бұл – тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы.

Жетіншіден, бұл – еліміздің ұлттық қауіпсіздігі және бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы.

Осы құндылықтардың арқасында біз әрдайым жеңіске жеттік, елімізді нығайттық, ұлы жетістіктерімізді еселедік.

Жаңа қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатыр.

Біз өз халқымыздың игілігі жолында ұлы мақсаттарды алға қоямыз.

Өсіресе жастарымызға мынаны айтамын. Бұл Стратегия сіздерге арналған.

Оны жүзеге асыратын да, жемісін көретін де сіздер. Өз жұмыс орындарыңызда отырып, осы жұмысқа әрқайсысыңыз атсалысыңыздар. Немқұрайлылық танытпаңыздар.

Елдің болашағын барша халықпен бірге жасаңыздар!

*Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың
Қазақстан халқына Жолдауы. 17 қаңтар 2014 жыл*

- Жолдау кімдерге арналған?
- Мәңгілік ел болу неге біздің ортақ тағдырымыз?
- Жолдауда айтылған ата-бабалардың арманы 2-тапсырмада сен белгілеген армандармен үндесе ме?
- «Өз жұмыс орындарыңызда отырып атсалысыңыздар» дегенді қалай түсінесің?

6. Әр топ Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауындағы құндылықтардың мәнін ашып, дәлелдендер. Жетінші құндылық барлық топқа ортақ.

Бағалау критерийлері:

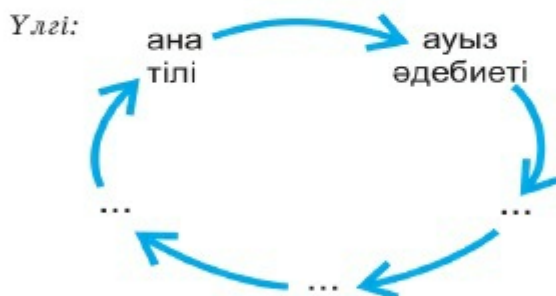
- құндылықтардың мәнінің ашылуы – 2 ұпай;
- сауатты талдануы – 1 ұпай;
- тіл көркемдігі – 1 ұпай.

1-топ	2-топ	3-топ
<ul style="list-style-type: none"> Қазақстанның тәуелсіздігі және астанасы Қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім 	<ul style="list-style-type: none"> Зайырлы қоғам және жоғары руханият Индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім 	<ul style="list-style-type: none"> Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы Тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы

- Еліміздің ұлттық қауіпсіздігі және бүкілқоғамдық, оңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы

 7. Мәтіннен жазылуы мен айтылуында айырмашылығы бар сөздерді теріп жаз. Олардың қандай принципке негізделетінін дәлелде.

 8. «Оймоншақ» әдісімен ұлттық болашағына қажетті құндылықтарды айтыңдар.

 9. «Сұрақ ілмегі» әдісі. Сұрақтарға жауап беріңдер.

- 1) Қазақстанның дамыған елдер қатарына қосылуына сен қандай үлес қоса аласың?
- 2) «Еліміздің дамуы ең бірінші жастардың қолында» деген оймен келісесің бе?
- 3) Егер сен жоғары лауазымды адам болсаң, қандай мәселелерге баса назар аударар едің?

 10. «Интервью». «Қазақстанның «Мәңгілік ел» болуына қандай үлес қосамын?» деген тақырыпқа төрт сұрақ дайындап, парталас досыңнан сұхбат ал.

 11. «Синквейн» әдісімен «Мәңгілік ел» тақырыбына бес жолды өлең құра.

 12. «Менің сабақтан кейінгі өсерім» кестесін толтыр.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?

7–8-сабақ

«МӨҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ

1. ХХІ ғасырда Қазақстанның дамуына негіз болатын қандай құндылықтарды (Жолдауда айтылмаған) атар едің? Ойыңды дәлелдеп айт.

2. Төмендегі пікірлермен келісетін/келіспейтініңді дәлелдеп, ойыңды ПОПС формуласы бойынша жаз.

Ана тілін біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате.

Х. Досмұхамедұлы

Ана тілі – жүректің терең сырларын, басынан кешкен дәуірлерін, қысқасы, жанның барлық толқындарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп сақтап отыратын қазына ...

Ж. Аймауытұлы

Үлгі:

- «Менің ойымша, ...»
- «Себебі, мен оны ... түсіндіремін».
- «Оны мен мына ... деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».
- «Осыған байланысты мен ... деген қорытынды шешімге келдім».

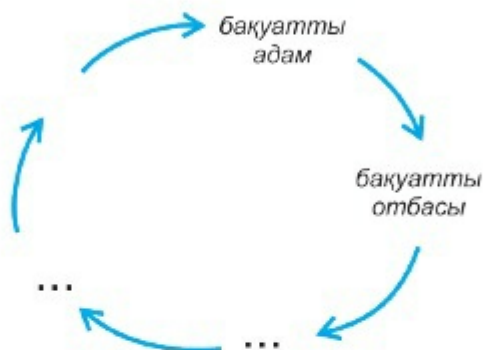

3. Мәтінді тыңдап, мақсатын, қолданылу аясы мен сипатын анықта.

4. Мәтіндегі *бақуатты, түтіні тұзу ұшқан, ұлтты ұйыстырып, баянды етуге, түп қазығы, өзімізді үнемі қамшылап, көздің қарашығындай сақтай білу* тіркестерінің мағынасын түсіндір. Ол сөздерді басқа сөздермен тіркестіріп, тізбек жаса.

Үлгі: Бақуатты – бай, дәулетті;

5. Басқа елдермен терезесі тең болуы үшін Қазақстан мемлекеті қандай болу керек? Ал сен қандай азамат болуың керек екендігін жіктеп жаз.

Қазақстан мемлекеті
... болуы керек.

...
...

Мен ... болуым керек.

...
...

6. Төмендегі мәтін үзіндісін ауызекі сөйлеу стиліне айналдырып, қайта жаз.

«Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асырып, одан әрі дамытатын жастар болғандықтан, олар ең алдымен білімді, ұлттық құндылықтар мен заманауи игіліктерді өз бойына біріктіріп, ұштастыра білген, өз елінің нағыз жанашыр азаматтары ретінде қалыптасуға талпынуы керек. Мемлекеттің осы бағытта атқарып жатқан ізгі жұмыстары аз емес, солардың бірі – Мәңгілік ел!

Мысалы:

- Апа, сәлеметсіз бе!
- Аман бол, шырағым!
- Мен теледидардан Елбасымыздың «Мәңгілік ел» идеясы туралы естіп қалып едім. Ол өзі не, қалай түсінуге болады?
- «Мәңгілік ел» бұл – Елбасымыздың халыққа Жолдауында ұсынылған идея. «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыру үшін, сендер, жастар, еліміздің нағыз жанашыр азаматтары ретінде еңбектенулерің керек. Себебі болашақ сендердің қолдарыңда ...

7. Айтылған ойды дәйектеп, төрт себебін жазыңдар. Жауаптарыңды басқа жұппен алмастырып, ұқсастықтарын, ерекшеліктерін табыңдар.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру әлдеқайда қиын.

Себебі

1) ...	3) ...
2) ...	4) ...

8. Мәтінді оқып, Жолдаудағы оймен ұштастыр (16-бет). Сұрақтарға жауап бер.

Адамзат заман көші мен уақыт керуеніне ілесе алмай, жойылып кеткен талай тілді біледі. Ондай қатерлі қауіп біздің ғасырлар бойы көз қарашығындай сақтап келген ана тілімізге төнбегені сезімге сәуле жүгіртеді. Қай тілдің болса да, өз қадір-қасиетін сақтап, әлемдік қорға қосар үлесін қомақтандырып, асыл қазынасын молайта бергенге, дариға дүние, не жетеді! Оның өсуі де, өшуі де қазіргі және одан кейінгі саналы ұрпақтың көз майын тауысып, жанашырлық жасап, асыл мұраны сақтауына байланысты.

А. Нысаналин

- Мәтіннен өзіңе қандай ой түйдің?
- Аға буынның қандай арман-тілегін байқадың?
- Қазіргі уақытта сен мәтінде айтылған ой үдесінен шығып жүрсің бе?

9. Көркем шығармалар мен баспасөз беттерінен ана тіліне, елдің тұтастығына, бірлігіне қатысты мақал-мәтелдерді жинап, мәнін түсіндір.

10. Төменде берілген проблемалық сұрақтардың біріне екі абзацтан тұратын ойтолғау жаз.

- 1) «Ел мен тіл – егіз ұрым» деген пікірмен келісесің бе?
- 2) «Мәңгілік ел болу – біздің өз қолымызда» ұғымы қаншалықты дұрыс деп санайсың?

11. Сөйлемдердегі бос орындарды толтыр.

Мен ... үйрендім.
 Менің қолымнан ... келді.
 Мен ... екенін сезіндім.
 Сабақ өмірім үшін ... берді.
 Мен ... жасағым келді.

9-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. «Бөлшектен бүтін құрау» әдісі. Мәңгілік елдің негізгі белгілерін жазып, мазмұнын толықтыр.

...

...

...

...

...

...

...

...

...

Мәңгілік елдің негізгі
белгілері

2. «Бүгінді бөлшекке бөлу» әдісі. Мәңгілік елді құрайтын негізгі ұғымдарды маңыздылығына қарай тізбектеп жаз. Олардың Мәңгілік ел құрудағы маңызын дәйектеп түсіндір.

Мәңгілік елдің негізгі
белгілері:

ана
тілі

...

...

...

3. Мәтіннің мақсатын, стилін анықта.

Тоғыз жасар Жетес тоқсандағы Төле биге сәлем бере барыпты. Сонда Төле би былай деген екен:

– Бата – басқа, қына – тасқа, ақыл – жасқа, не қалайсың, балам? – депті.

Сонда Жетес бала:

– О, қасиетті, баба! Ат берсеңіз өліп қалады, тон берсеңіз тозып қалады. Ат, тонға бергісіз өлмейтін, өшпейтін, өмірі естен кетпейтін бір өсиет айтсаңыз, соған ризамын, – депті.

– Онда қолыңды жай, балам, – деп Төле би:

Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің санасы бол!
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол.
Бір тонның жағасы болма,
Көп қолдың ағасы бол.
Ақты ақ деп бағала,
Қараны қара деп қарала.
Өзегің талса, өзен бойын жағала.
Басыңа іс түссе көпшілікті сағала.
Өзіңе-өзің көміл бол,
Халқыңа әділ бол.
Жауыңа қатал бол,
Досыңа адал бол! –

деп бата беріпті.

«Қазақтың би-шешендері» кітабынан

 4. Төменде берілген тақырыптардың біріне күрделі жоспар құрып, көпшілікке арналған шағын мәтін құрап жаз.

- 1) Тіліміз бен төл тарихымыздың жайы.
- 2) Алдына үлкен мақсат қойған ел ізгі мұраттарына жетеді.
- 3) Қоғамның болашағы менің де қолымда.
- 4) Байлығымыз да, бақытымыз да – тәуелсіздік.

Мәтін құрауға қойылатын талаптар:

а) экспрессивті сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестердің болуы;

ә) тақырыпқа сай терминдер, неологизмдердің қамтылуы;

б) толымсыз сөйлемдердің кездесуі;

в) оқырманның назарын аударатын қаратпа сөздер, сұраулы және лепті сөйлемдердің кіріктірілуі.

Даналықтан дән ізде!

- Ел боламын десең – бесігіңді түзе.
- Ел бірлігі – ел теңдігі.
- Туған жер – тұғырың,
Туған ел – қыдырың.
- Бірлік түбі – береке,
Береке түбі – мереке.
Ақ білектің күшімен,
Ақ найзаның ұшымен,
Ел болуды ойлаңдар (*Майқы би*).

2-БӨЛІМ

ЖАҒАНДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл бөлімде:

- *мәтіндегі ойға өз көзқарасыңды білдіруге;*
- *эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, өз ойыңды дәлелдеп жазуға;*
- *тілдік бірліктерді дұрыс қолдана білуге;*
- *мәтіндердің стилін анықтауға дағдыланасың.*

1. Жаһандану сөзі саған таныс па? Оның мағынасын қалай түсінесің? Осы сөзге мән бере отырып, бүгінгі сабақ не туралы болуы мүмкін екенін болжап айт.

2. Төменде берілген сөздер мен сөз тіркестерінің ішінен жаһандану ұғымына қатысы бар сөздерді теріп жаз. Ойыңды дәлелдеп айт.

Ғаламдану, ақпараттық кеңістік, ғаламтор, құндылық, техника, ғылыми прогресс, азық-түлік, ауа райы, туған жер, өлең, ғалым, ғарыш, мектеп, ел.

3. «Аквариум». Төмендегі сурет-символдарды жаһандану үдерісімен байланыстырып, диалог құрыңдар. Сынып ең үздік диалогті анықтасын.

Бағалау критерийлері:

- ой нақтылығы – 1 ұпай;
- сөз дәйектілігі – 1 ұпай;
- диалогтің сауатты өрбуі – 2 ұпай;
- тіл көркемдігі – 1 ұпай.

4. Сөздерді жазылу принципіне қарай топтап жаз.

Дүниежүзілік, саяси, күрт, өркениет, біртұтас, азық-түлігі, дүниетаным, баһадүр, ақпараттық төңкеріс, логикасымен, жаһандану, өртүрлі, интеллектуалдық, көзқарас, әрқилы, хабар.

Тілдік бағдар	
СТИЛЬ ТҮРЛЕРІ	
<p>Ауызекі сөйлеу тілі <i>Орны:</i> күнделікті қарым-қатынас. <i>Мақсаты:</i> тіл табысу. <i>Сипаты:</i> қарапайым. <i>Тілдік құралы:</i> одағай, оқшау сөз және т.б.</p>	<p>Көркем-әдеби стиль <i>Орны:</i> көркем шығарма, айттыс, қойылым. <i>Мақсаты:</i> сезімге әсер ету. <i>Сипаты:</i> образды, көркем. <i>Тілдік құралы:</i> ауыспалы мағыналы сөздер, троптар, көріктеуіш құралдар.</p>
<p>Публицистикалық стиль <i>Орны:</i> газет-журнал, БАҚ құралдары. <i>Мақсаты:</i> қоғамдық пікір туғызу. <i>Сипаты:</i> пафосты, ұранды, экспрессивті. <i>Тілдік құралы:</i> тұрақты тіркестер, әдеби орамдар, экспрессивті сөздер.</p>	<p>Ресми стиль <i>Орны:</i> ісқағаздары, іскерлік қатынастар. <i>Мақсаты:</i> нақты мағлұмат беру. <i>Сипаты:</i> қысқа да нұсқа. <i>Тілдік құралы:</i> тура мағыналы сөз, қалыпты тіркестер.</p>
<p>Ғылыми стиль <i>Орны:</i> ғылыми еңбектер, конференциялар, симпозиум. <i>Мақсаты:</i> шындықты логикалық жолмен ашу. <i>Сипаты:</i> дәлелді, дәйекті. <i>Тілдік құралы:</i> терминдер, сөз орамдары.</p>	

5. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтінде не туралы айтылды?
- 2) «Глобализация» сөзі қандай мағынаны білдіреді? Ол ғылыми айналымға қашан енген?

3) Жаһанданумен байланысты қандай терминдер пайда болды?

4) Жаһандану мен ұлттық идеологияның арасында қандай байланыс бар?

5) Мәтін қай стиль түріне жатады? Неліктен?

6. Тыңдалым мәтініндегі тірек сөздерді жазып, олардың ойды жеткізудегі маңызын айт. Орфографиялық нормаларға сай жазылуына назар аудар.

7. Мәтінді оқып, қай стиль түріне жататынын анықта.

Күллі жержүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Өлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек.

XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында.

Өжептөуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. **Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу.** Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. **Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәп ала алмаса, ол адасуға бастайды.** Сонымен бірге рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын.

Н. Назарбаев

8. Мәтін мазмұны бойынша сызба-жоспар құр. Тірек сөздерді жазып, бейтаныс сөздердің мағынасын түсіндірме сөздіктің көмегімен анықта. Қарамен жазылған сөйлемдердің мағынасын түсіндір.

9. Жоспар бойынша түсінгеніңді айт. Төмендегі сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтін қандай құжаттан алынған? Қандай стильде жазылғанын дәлелдеп айт.
- 2) Елбасы жаһандану кезінде ұлтты сақтайтын қандай қағидалар туралы айтып отыр?
- 3) Мәтін мен суреттердің арасында қандай сабақтастық бар?

10. Мәтін мазмұнына сүйеніп, жаһандану туралы ой бөлісіңдер.

11. Төмендегі тақырыптардың қайсысы негізгі мәтін мазмұнына сай келеді деп санайсың? Ойыңды дәлелде.

- 1) Жаһандану – өте күрделі үдеріс
- 2) Қазақстан – жаһандану дәуірінде
- 3) Жаһандану дәуіріндегі өткір шешім
- 4) Жаһандану және ұлттық идеология
- 5) Жолдау – тарихи құжат

12. Мәтіннен кірме сөздерді тап. Оларға қосымша жалпап жазып, орфографияның қай принципіне сәйкес келетінін дәлелде.

13. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріне сүйеніп, «Жаһандану деген...» формуласы бойынша өз тұжырымыңды қысқаша жаз.

14. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- 1) Бүгін не үйрендің?
- 2) Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- 3) Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3–4-сабақ

ЖАҒАНДАНУ – КҮРДЕЛІ ҮДЕРІС

1. Бағандардағы сөздерді сәйкестендіріп, сөйлем құрап жаз.

ғаламтор	діни	ұлттық	нарық	адам
капиталы	сұранысы	желісі	көзқарас	діл

2. Төмендегі сөздерді қандай стильдегі мәтіндерде бас әріппен жазуға болады? Ойыңды дәлелде. Ол үшін осы сөздерді қатыстырып, жаһандануға байланысты мәтін құрап жаз.

Мәңгілік ел, мәңгілік тіл, Отан, дала, ұлы, ұстаз, президент, республика.

3. «Ойлан, тап!» Төмендегі сөйлемдерді толықтырып айт.

Қазақстанның әлем кеңістігіндегі имиджі – ...

Қазақстанды рухани жаңғыртуға негіз болған басты идея –

...

Қазақ тілін дамытудың тетігі – ... тұжырымы.

Ұлтты жаһанданудың кері ықпалынан қорғайтын үш тұғыр – ..., ..., ...

4. Мәтінді оқып, ақпараттарды «Insert» әдісі бойынша белгіле.

Жаһанданудың төмендегідей негізгі белгілері бар:

1. Мәдени жаһандану – әртүрлі дәстүр, дін, мәдениет пен идеологияның «ұқсастануы». Бұл адамзаттық мәдени құндылықтар ортақтығының күшеюімен сипатталады. Мәдени жаһандануда бүгінгі күннің өзінде біртұтас жалпыадамзаттық мәдениеттің нысандары – жаңа нысандармен (желілік мәдениет, кибермәдениет) ұштасқан ежелгі мәдени дәстүрлердің (классикалық, еуропалық, америкалық, шығыстық, мұсылмандық және үнділік) синтезі көріне бастады. Бұл жағдай әрбір ұлттың, халықтың өзіне тән ділі мен мәдениетін сақтап қалуы жолында орасан зор күш-жігер жұмсауын талап етеді.

2. Экономикалық жаһандану екі үдерістің жиынтығын – нарық пен экономикалық нысандардың жаһандануын білдіреді. Экономикалық жаһанданудың нақты сипаттары:

– жаһандық қаржы, валюта және қор нарықтары қызметінің күшеюі;

– жаһандық ақпараттық желілердің қызмет етуінің нәтижесінде көлік ағындары құрылымының өзгеруі;

– жаһандық сауда-экономикалық бірлестіктер мен одақтардың құрылуы.

3. Аумақтық жаһандану – мемлекетаралық құрылымдардың күшею үдерісі. Мемлекетаралық экономикалық және әскери-саяси одақтар құрылып, болашақта ұлттық мемлекеттерге немесе басқа да аумақтық құрылымдарға бөлінбейтін біртұтас өркениет құрылуы мүмкін деген болжам бар. Бірақ ол ұлттар мен халықтар арасындағы этникалық

және мәдени айырмашылықтар барынша жойылған жағдайда ғана жүзеге асуы мүмкін.

4. Ақпараттық-коммуникациялық жаһандану – қазіргі заманғы интеграциялық үдерістердің ішіндегі аса ықпалдысы. Оған: коммуникациялық мүмкіндіктерді дамыту және ғарыштық кеңістікті ақпарат беру үшін пайдалану; жаһандық ақпарат желілерінің пайда болуы және жылдам дамуы; адамзат тұрмысындағы көптеген үдерістердің компьютерлендірілуі, роботтау жатады.

5. Этникалық жаһандану жер бетіндегі халық санының өсуі және әртүрлі этникалық топтардың өзара ассимиляциясынан тұрады.

Г. Жұмабайқызы

5. Мәтіндегі жаһандануға қатысты бейтаныс термин сөздердің мағынасын жаз. Мәтіннің стилін анықта. Ол үшін тілдік құралдарға сүйеніп, өз ойыңды дәлелде.

6. Мәтін мазмұнын сұрақ-жауап тәсілімен айтыңдар.

7. Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сызбаны толықтырып жаз.

8. Суреттерден жаһанданудың қандай сипаттарын байқауға болады? Оның ішінде Қазақстанның дамуы үшін қайсысы өте маңызды? Пікір алмасыңдар.

 9. Ғалымның жаһандану туралы пікірін тыңда. Тірек сөздерді жазып алып, сол бойынша түсінгеніңді айт.

 10. Тыңдалым мәтіні бойынша айтылуы мен жазылуында ерекшелігі бар сөздерді анықтап, кесте түрінде жаз. Олардың қандай принципке бағынатынын айт.

 11. Рөлдік ойын. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі ақпараттарды жинақтап, ғалым мен журналистің сұхбатын көрсетіндер. Сұхбатта сәлемдесу, танысу, сөз өрбіту, қоштау, алғыс айту, қоштасу және т.б. сөз әдебі орамдарын қолданыңдар.

 12. БАҚ құралдарында берілген жаңалықтарды тыңдап, онда айтылған жаһандану үдерісімен байланысты ақпаратқа зейін қой. Сол ақпараттың жаһанданудың қай түріне қатысты екенін анықта. Бір-біріңді бағалаңдар.

 13. Сабақта алған әсеріңді, ойыңды төмендегі кестеге сәйкес жаз.

«✓»	«-»	«+»	«?»
Білемін	Білмеймін	Мен үшін жаңа ақпарат	Мені таңғалдырды

5–6-сабақ

ЖАҒАНДАНУДЫҢ ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ

 1. Жағдаяттық тапсырма. Топқа бірігіңдер. Сыныптың келесі тәрбие сағатында «Жаһандану деген не?» тақырыбына баяндама жасау тапсырылды. Баяндаманың күрделі жоспарын құрып, әр бөлікте не туралы айтылатынын ақылдасыңдар. Жазған жоспарларыңды сынып оқушыларының алдында қорғаңдар.

Жоспарларыңды салыстырып, бағалаңдар. Онда төмендегідей бағалау критерийлері басшылыққа алынсын:

- тақырыптың ашылуы – 2 ұпай;
- қызықты және жаңа ақпараттардың болуы – 1 ұпай;

- сөз жүйесінің сақталуы – 1 ұнай;
- таныстыруда сөз әдеби орамдарының дұрыс қолданылуы – 1 ұнай.

 2. Өлеңді мәнерлеп оқып, түсінгеніңді айт. Тақырып қой.

Мына заман қай заман?
 Азулыға бар заман,
 Азусызға тар заман.
 Тарлығының белгісі:
 Жақсы жаннан түңілген,
 Жаман малдан түңілген,
 Мұның өзі – зар заман.
 Зарлығының белгісі:
 Бір-бірлерін күндеген,
 Жай-жайына жүрмеген,
 Мұның өзі – тар заман.
 Тарлығының белгісі:
 Мұсылманнан хал кетті,
 Тәңірім болғай деместен.
 Анты жұқпас бойына,
 Өрне түсер ойына.

Бұл асылық асқан заманда,
 Ұл туады атаменен егесіп,
 Қыз туады анаменен теңдесіп,
 Баласы кетіп тыюдан,
 Масқаралар таймайды
 Жас сыйласып тұрудан.
 Адал заа баланы
 Таба алмассың рудан.
 Ұлың киді дүрия,
 Ұстараның жүзіндей
 Аударылған дүние.
 Қызың киді биқасап,
 Тергеп кимей байқастап,
 Кешкітұрым болғанда
 Құлан менен бұландай
 Үйде тұрмас ойқастап.

Шортанбай жырау

 3. Қарамен берілген сөздердің мағынасын сөздіктерге қарап анықта.

 4. Жырау айтып отырған жайттарды қалай түсінесің? Сол әрекеттердің жаһанданумен байланысы бар ма? Өлеңнің сабақ тақырыбымен қандай байланысы болуы мүмкін? Өз болжамыңды айт.

 5. Мәтінді оқып, тақырып қой.

Жаһанданудың пайдалы жақтарына экономиканың қарқынды дамуы, өмір сүру деңгейінің жоғарылауы, мәдениеттердің алмасуына жол ашу, техникалық жаңалықтар мен басқару дағдыларын жеделдетіп енгізу және тарату, жекетұлғалар үшін де, ел үшін де жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызу және т.б. жатады. Сонымен қатар адамзат баласына ең қауіп-

ті саналатын індет ауруларды емдеуге қарсы бірлескен зерттеулердің жүргізілуі жер жүзіндегі зерттеуші ғалымдар мен дәрігерлердің ортақ мақсатқа жұмылуына өкелді. Ғаламдық экологиялық мәселелерді шешу де ортақ мұрат жолында әлем елдерін біріктіре түсуде. Білім беру саласында да жаһандандудың нәтижесінде әлемдік біртұтас білім кеңістігі қалыптасып отыр. Жастар үшін білім алуға шектеу қойылмайды.

Өйтсе де жаһандық өркениеттің дүниежүзіндегі ұлттардың төл мәдениетіне, рухани өміріне, дүниетанымына қауіп тудырып отырғанын жоққа шығаруға болмайды. Бүгінде поп-музыка, теледидарда және түнгі клубтарда жүретін өртүрлі шоулар, ұшы-қиыры жоқ сериалдар, **сенсация** қуалаған журналистер өскелең жастардың ғана емес, ересек адамдардың да санасын жаулап алып, уландырып бағуда. Түрлі сенсациялардың салдарынан адам бойында **ұлттық дүниетанымға** орын қалмайды. Бір сөзбен қайырғанда, бұқаралық мәдениет – мейірімсіздікті, азғындықты насихаттайтын «лас» өнімдер жиынтығына айналып барады. Жаһандандудың ең қауіпті сипаты – ұлттық құндылықтарға қарама-қайшы, адамгершілікке жат қылықтарды қоғамдық **идеологияға** айналдыруында.

Жаһандық-бұқаралық мәдениет Батыс Еуропа елдерінің өзінде де қоғамның әлеуметтік-мәдени негізін бұзуда. Қазір мұнда бұқаралық мәдениеттің ең жоғары сатысы «бір өлшемді адам» («homo ludens») туралы көп айтылады. Бұл – рухани мазмұнын жоғалтқан, сауықшыл, елмен бөстесіп, кез келген жолмен (алдау, арбау т.б. арқылы) озып шыққанды өмірдің мәні санайтын адамдар түрі. Бұған Батыстағы нашақорлар мен әртүрлі **субмәдениет**, яғни хиппи, рокер, рэпер т.б. антиәлеуметтік дүниетаным өкілдерін қосыңыз. Осыдан барып отбасын құру, бала-шағаны жеткізу, білікті маман болып, қоғамда өзінің лайықты орнын алу, елге қамқорлығымен бедел жинау сияқты адамдардың әлеуметтік тілек-мақсаттары қоғамды дамытатын ынталандырушы фактор болудан қалып қоюы мүмкін. Бірақ осындай жаһандық тасқындарға қарсы әр ұлттың төтеп беруіне қажетті мәдени **иммунитетті** қалыптастыру керек. Оны қалыптастыратын төрт тұғыр бар: ана тілін білу, ұлттың салт-дәстүрлерін сақтау, өз тарихын құрметтеу, елінің болашағына сену және соған қызмет етуге дайын болу.

Ж. Молдабектен

- 6. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің мағынасын анықта.
- 7. Мәтіндегі жаһандану құбылысының пайдалы және зиянды жақтарын сызба түрінде жаз.

Жаһанданудың пайдалы жақтары:		...
Жаһанданудың зиянды жақтары:		...

- 8. Мәтіндегі ой жүйесінің желісін ашатын тірек сөздер тізбесін жаз. Сол бойынша бір-біріңмен сұрақ-жауап тәсілін қолданып сөйлесіңдер.
- 9. Оқылым мәтінінің мазмұнына сай 4 сөйлемнен тұратын кіріспе бөлім жаз. Сол мәтіндегі 6 сөздің орфографияның қай принципі бойынша жазылғанын дәлелдеп айт.
- 10. «Аквариум». Жаһанданудың пайдасы мен зияны туралы өз көзқарастарыңды айтып, пікірлесіңдер. Өз сөздеріңді дәйектеу үшін төмендегі суреттерді пайдаланыңдар. Сынып ең үздік диалог иелерін анықтасын.

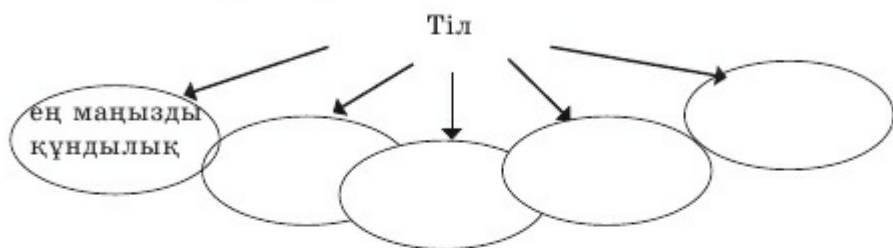

- 11. «Менің сабақтан кейінгі әсерім» кестесін толтыр.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?

1. «Тіл деген не?» сұрағына ассоциация жасап, сызбаға жаз. Ойыңды жүйелі түрде жеткіз.

2. Тіл туралы бес мақал-мәтел жаз. Олардың мағынасын жаһандану жағдайындағы қауіптермен сабақтастырып айт.

3. Мәтінді тыңдап, тезис жаз.

4. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтіннің тақырыбы не?
- 2) Мәтінде қандай өзекті мәселе көтерілген?
- 3) Ана тілі мен ұлттық ділдің және ұлттық тәрбиенің қандай байланысы бар?
- 4) Мәтін стильдің қай түріне жатады?

5. Төмендегі өлең үзіндісін мәнерлеп оқы. Өлең мазмұнын өз сөзіңмен баяндап айт.

Сөйгүлікті құйрық-жалы таралған,
Сүйетұғын қазақ осы, қараңдар.
Қазақ осы күй шығарып, өн салып,
Көкпар тартып, қыз қууға жаралған.

Қазақ осы Дала дейтін, Күн дейтін,
Қазақ осы «Өнер алды – тіл» дейтін.
Қазақ осы қарасың ба, ақсың ба,
Қоңырсың ба, жатырқауды білмейтін.

Қазақ осы ашық-жарқын қабағы,
Қонақ келсе, шабылып бір қалады.
Байқа да тұр, саған да ол кетерде,
Ат мінгізіп, жібек шапан жабады.

Қазақ осы жайып жатқан қанатын,
Батыр халық, ақын халық – дәл аты.
Қазақ осы өзімсінген адамға,
Насыбайға бола өкпелеп қалатын.

Қ. Мырза Әлі

 6. Ақын өлеңіне сүйеніп, «Қазақтың ділі» тақырыбында диаграмма жаса.

7. «Ойталқы». «Қазақтың ұлттық ділін құрайтын қасиеттерінің қайсысы жаһанданудың әсерінен өзгеріп барады?» деген сұрақ төңірегінде пікірталас өткізіңдер.

8. Жазушы әрі батыр Б. Момышұлының пікіріне өз көзқарасыңды білдіріп айт.

Қазаққа көшпенді, жалқау деп орынсыз тағылған екі кінә бар. Қазақ еш уақытта көшпенді болған емес, қазақ – отырықшы. Өз жерінде малдың ыңғайына қарай жаз жайлауына, қыс қыстауына қоныс аударғанды сендер көшпенді деп жүрсіңдер. Бұл – тарих кешірмейтін қателік.

Екінші, қазақ жалқау болса, мал баға ма? Мал – оның өмір сүрудегі ең негізгі көзі. Ол ғасырлар бойы өзін ғана емес, көрші елдердің халқын да етпен қамтамасыз етіп келді. Малды өсіру, егін салу, балықты аулау жалқаудың қолынан келе ме? Оны оңай деп кім айта алады? Малдың бабын табу, жаздық, күздік жайлауын, қыстауын таңдау, қай жерге қалай жаю, жейтін шөбін анықтау, ауырған малды емдеп жазу, айсыз, қараңғы түнде жұлдыздарға қарап сапар шегу, қыран құс, тұлпар баптау, ауа райын болжау, сырқатты емдеу, көкпар тарту, бөйге, күрес, асық, ақсүйек тағы басқа ойындарды ойлап табу дегенің білген адамға жатқан ғылым. Оны игеру үшін ақыл, тәжірибе, өте еңбекқор жандардың толассыз ізденісі керек.

Б. Момышұлы

9. «Жаһандану және ұлттық діл» тақырыбында диалог құрындар. Ол үшін алдын ала 3 сұрақ дайындаңдар. Диалогтің екі түрі: бірі – мамандар арасындағы пікір алмасу; екіншісі атасы мен немересінің сөзі болсын. Екі диалогтің тілдік құралдарына талдау жасаңдар. Қай жұптың жұмысы қызықты болғанын сынып бағаласын.

10. «Оймоншақ». Сынып бес топқа бірігіңдер. «Жаһанданудың пайдасы мен зияны» тақырыбында мәтін құраңдар. Сызба бойынша ұлттық діл мен жаһанданудың байланысы туралы айтыңдар.

11. «Шығу парағын» пайдаланып, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Бүгінгі сабақ тақырыбы бойынша не үйрендің?
- 2) Сен үшін тақырыптардың құнды жақтары қандай болды?
- 3) Өзіңнің және сыныптастарыңның топ ішіндегі белсенділігіне көңілің тола ма?
- 4) Осы тақырып бойынша тағы не білгің келеді?

9-сабақ

НӨТИЖЕ САБАҚ

1. Мәтінді тыңда. Жазушы, ғалым Ақселеу Сейдімбектің ойынша, жаһандану жағдайында басқа мемлекеттердің қандай мәселелерге назар аударып отырғанына көңіл бөл. Ғалым пікірінде кездескен *қайшылықтардың асқынуы, құндылықты сақтау, ұлттық төлтумалық, этникалық тұтастану, экзотникалық ерекшелікке бейімдеу* тіркестерінің мағынасын түсіндір.

2. Тыңдалым мәтінінің мазмұны бойынша көркем безендірілген сызба құрастыр. Онда мәтінде айтылған автордың көзқарасын толық сақта.

3. «Ойды жалғастыр». Төменде берілген үзіндіні оқып, әрі қарай жалғастырып эссе жаз. Эссеге тақырып қой. Оның кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдерінің арасын сабақтастырып тұрған тілдік құралдарды ата.

Ғаламдану үдерісінде жан-жақтан тасқындап келіп жатқан ақпараттар ағынында адасудан сақтайтын, жат мәдениеттер көшкінінің екпініне төтеп берер тегеурінді күш ке ие ететін мәдени иммунитеттің өзегі – тіл. Сондықтан ...

4. «Ойшыл қалпақтар». Топқа бірігіңдер. «Жаһандану мәселелері» тақырыбы бойынша өткен материалдар мен игерген білімдеріңді қорытындылау үшін ойларыңды ортаға салыңдар. Топтағы алты оқушы алты түрлі қалпақ киіп, өз міндетіне қарай ойын ортаға салсын.

Ойшыл қалпақтар	Ойшыл қалпақтардың қызметі	Сұрақтары
	Жаһанданудың маңызын санамалап айтады.	Жаһанданудың маңызы қандай?
	Жаһанданудың пайдасын айтады.	Жаһанданудың пайдалы жағы неде?
	Жаһанданудың кемшіліктерін айтады.	Жаһанданудың зиянды жағы бар ма?
	Жаһанданудың Қазақстан үшін тиімділігі туралы айтады.	Жаһандану тиімді болу үшін не істеу керек?
	Айтылған ойларға қатысты эмоциясын білдіреді.	Айтылған ойларға қалай қарайсың?
	Бақылау және қорытындылау: айтылған ойларды сараптайды, талдайды.	Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?

Даналықтан дән ізде!

- Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл.
- Білім ауысады, ырыс жұғысады.

3-БӨЛІМ

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН. ЭКСПО-2017

Бұл бөлімде:

- *әртүрлі жанрдағы мәтіндерде қолданылған көркемдегіш құралдарды талдауға;*
- *тыңдалым, оқылым мәтініндегі ақпаратты өмірмен байланыстыруға;*
- *дереккөздерден алған мәліметтерді өз мақсатына сай пайдалануға;*
- *тезис, аннотация жазуға;*
- *негізгі ойды сақтап, мәтін құрауға;*
- *құрмалас сөйлемнің жасалу жолдарын, түрлерін ажырата білуге дағдыланасың.*

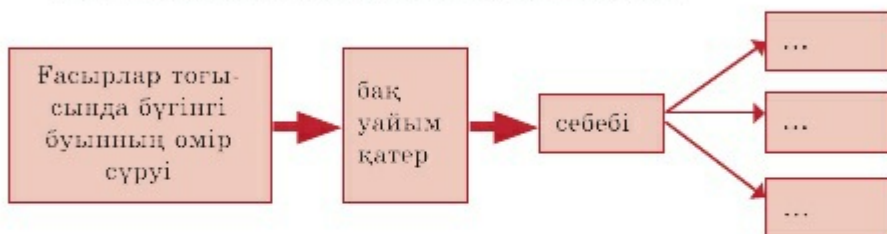
1–2-сабақ

ДАЛА ДАҢҚЫН АСҚАҚТАТУ

1. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтін не туралы?
- 2) Мәтіннің өткен «Мәңгілік ел – мұратым», «Жаһандану мәселелері» тақырыптарымен қандай үндестігі бар?
- 3) «Ғасырлар тоғысында өмір сүру бақ, уайым, қатер» дегенді қалай түсінетініңді бүгінгі ұлттық және жаһандық проблемалармен байланыстырып жаз.

2. Мәтінді оқып, ел тарихында тағы қандай оқиғалар болғанын анықтаңдар. Постер құрап, оны қорғаңдар.

Он бесінші ғасырда алғашқы Қазақ хандығының құрылуы халықтың тарих төсіндегі, уақыт кеңістігіндегі өзіне тиісті бөлекше орынды алып тынғанын тиянақтады. Ұлы хандарымыз Керей мен Жәнібек оны саяси тұрғыдан бедерлеп берді. Ұлттық тарихымыздың соңғы бес ғасыры халқымыздың өмір сүретін кеңістік үшін арпалысының тарихы болып саналады. Біз өзіміздің өткендегі өмірімізге кездейсоқ оқиғалар тізбегі деп қарамауымыз керек. Ұлттың бойындағы қуат кернеуінің күштілігі сондай, біз жоңғарларға, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» де төтеп бере алдық, сөйтіп, жеңіп шықтық.

Н. Ә. Назарбаев. «Қазақстан жолы»

Постер дайындауға қойылатын талаптар:

- үлкен пішімде болуы;
- мазмұнының тапсырмамен байланыстылығы;

- мәтіннің жеңіл, түсінікті болуы;
- тарихи оқиғалардың хронологиялық принципке сай келуі;
- безендірілуі.

Тілдік бағдар

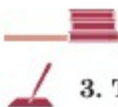
Құрмалас сөйлем және оның түрлері

Екі немесе одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіретін және мағыналық жағынан өзара байланысты сөйлемдерді құрмалас сөйлем дейміз. Мысалы: *Аңшы енді қайтып атпады, қасқыр тым ұзап кетіп еді (С. Мұқанов). Әкесі жолаушы кеткелі, Абай үйден аяқ аттап ешқайда шыққан жоқ (М. Әуезов).*

Құрмалас сөйлемнің белгілері:

- кем дегенде екі жай сөйлемнен құралады. Кей жағдайда бастауыш айтылмағанымен, баяндауыш арқылы білініп тұрады. Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемнің әрбірінде баяндауыштың болуы міндетті;
- жай сөйлемдер баяндауыш формалары және шылаулар арқылы байланысқа түседі;
- жай сөйлемдер мағынасы жағынан логикалық байланыста болып, біртұтас күрделі ойды білдіреді;
- құрмалас сөйлемдерді өзара байланыстыруда интонация айрықша қызмет атқарады. Алғашқы сөйлем ұласпалы интонацияға ие болады да, соңғысы аяқталған, тиянақты интонацияда келеді.

3. Төмендегі құрмалас сөйлемдерді белгілеріне қарап анықта.

Қазақстан – Азия және Еуропа құрлығының нағыз бел ортасында орналасқан және табиғи ресурстары мен экономикалық қуаты басым еуразиялық мемлекет. Қазақстанның оңтүстік-батыс және оңтүстік аудандары кең-байтақ Тұран жазығымен шектесіп, солтүстік-шығысын үлкен Алтай таулар жүйесі алып жатыр. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және де тың игеру жылдары Қазақстанға көптеген ұлт өкілдері қоныс аударылды, сөйтіп Қазақстан көпэтносты мемлекетке айналды.

4. Мәтінді оқып, құрмалас сөйлемдерді тап.

XX ғасырдың басында біздің сан ғасырлық тарихымызда тұңғыш рет халықты әлемдік айдынға алып шығуға нақты мүмкіндік туды және ол мүмкіндікті туғызғандар Алаштың ардақты азаматтары еді.

Біз жаңа мыңжылдықтың табалдырығында бұған дейінгі жүздеген ұрпақтың қолы жетпегенге қол жеткіздік: тәуелсіз мемлекет құра алдық. Бізді енді ешқандай тарих желі жер бетінен жойып жібермейтіндігінің басты кепілі, міне, осы.

О.Сүлейменов өлеңінде «Даланың даңқын асқақтат, Таулардың сағын сындырмай» дейді. Біз Алатаудың бауырындағы тамаша қаланы сақтай отырып, сонымен бірге Сарыарқаның төсінде жаңа астананы салу сияқты өзіміздің алдымызға өте үлкен міндет қойдық.

Қазіргі Астана тұрған жер – ықылым заманнан адам қоныс қылған өңір. Ежелгі және қазіргі зерттеушілердің еңбегін мұқият оқып қарасақ, Ақмола жерінің қашанда әртүрлі тайпалар мен мәдениеттердің бір-біріне өзара ықпал жасағанын, ауыс-түйісі мол болғанын көреміз. Ол жайлы ежелгі грек тарихшысы Геродоттың еңбектерінде айтылған.

1998 жылы археологтер қазіргі Астанадан бес шақырым жерден ортағасырлық қала – Бозоқтың орнын тапты. Дәл қазіргі Астана тұрған аумақ арқылы XVI ғасырда Сібір–Орта Азия керуен жолы өткен. Бозоқ Қыпшақ хандығының астанасы болған.

Өзінің қолайлы географиялық жағдайының арқасында, Кеңес өкіметі жылдарында Ақмола жерінде қаланы Одақтың теміржол жүйесіне қосқан және көлік ағынына ілестіріп өкеткен теміржол магистральдары салынды. Бұл Ақмоланы ірі көлік торабына айналдырды.

Жаңа астананы табу мақсатында, республиканың бүкіл аумағына жан-жақты зерттеу жүргізілді. Астана 32 өлшемге сәйкес болуы керек еді. Осы өлшемдердің ішіндегі аса маңыздылары: әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер, климат, ландшафт, сейсмикалық жағдай, қоршаған орта, инженерлік және көлік инфрақұрылымының болуы, оның болашағы, коммуникациялар, құрылыс кешендері және еңбек ресурстары. Зерттеулер ең қолайлысы Ақмола екенін көрсетті. Ақмола Қазақстанның географиялық орталығына жақын және маңызды шаруашылық аймақтарына таяу, ірі көлік магистральдары түйіскен жерде орналасқан.

1997 жылы 20 қазанда «Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы етіп жариялау туралы» Жарлық шықты.

*Н. Ә. Назарбаев. «Қазақстан жолы.
Жаңа дәуірдің жаңа Астанасы»*

5. Мәтіннің жалпы тақырыбын анықта: қоғамдық-экономикалық, әлеуметтік, экономикалық, саяси. Мәтінге жоспар құрып, әр ой бөлігіне тақырып қой. Әр абзацтағы тірек сөздерді анықтап, мәтін құраудағы рөлін түсіндір.

6. О. Сүлейменовтің «Даланың даңқын асқақтат, Таулардың сағын сындырмай» деген өлең жолдарын қалай түсінесің? Қазақстанның мәдени орталығы әсем қала Алматыны арқа төсіндегі елордамыздың мәртебесімен байланыстырып түсіндір.

7. Баспасөз беттерінен Бозоқ туралы деректер жинап, мәтін құрап жаз. Қандай дереккөзден алғаныңды көрсетіп, авторына сілтеме жаса. Мәтінде құрмалас сөйлемдерді қолдан.

8. Дереккөздерден Кеңес дәуірі кезіндегі Ақмола туралы ақпарат жинастыр. Мәтін мазмұны бойынша сұрақ құрастырып, көпшілікке арналған интервью мәтінін дайында.

9. Мәтіннен жаңа астананы табу мақсатында жүргізілген зерттеулер туралы ақпаратты тауып оқы. Астана болуы үшін аталған өлшемдердің аса маңызды екендігін дәлелде.

Үлгі:

1. Өлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер – астана болатын жердің өнеркәсіп орындары, білім алу ошақтары, денсаулық сақтау орындарының өсуі мен дамуына қолайлы болуы аса маңызды.

10. nis.edu.kz сайтындағы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы» кітабы бойынша елордамыздың өсуі мен дамуы туралы деректерді оқып, мега-құрылыс жобаларының бірі туралы тезис дайында. Дереккөзге, авторына сілтеме жасап, еңбектің қай бетінен алғаныңды көрсет.

11. «Үздік жарнама» ойыны. «Астанамызды асқақтатудың жобасы» тақырыбында жарнама дайындаңдар. Онда қалада салынатын мега-құрылыс, мега-білім ордасы, кәсіпорын-өндіріс орындары және т.б. нысандар туралы айтыңдар.

Жарнама дайындауға қойылатын талаптар:

- мақсатын анықтау;
- ерекше идеяға құрылуы;
- оқырман көңілін аударатын қызықты детальдардың болуы;
- тақырыптың дұрыс жеткізілуі;
- мәтіннің белгілі бір стильде сауатты жазылуы;
- дұрыс безендірілуі.

12. «Қар кесегі» әдісі бойынша шеңбер құрып, бүгінгі тақырыпты қорытындылаңдар.

3–4-сабақ

ЭКСПО КӨРМЕСІ

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) ЭКСПО деген не? Ойыңды айт.
- 2) Елордамызда өткен ЭКСПО-ға бардың ба?
- 3) Қандай әсер алдың? Көрмеде сені таңғалдырған нәрсе болды ма?

2. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

1) Мәтіннен қандай ақпарат алдың?

2) ЭКСПО көрмесі мен жай көрмелердің (мысалы, ауыл-шаруашылығы өнімдерінің көрмесі) айырмашылығын айт.

3) «ЭКСПО жаһандық дамудың жаңа күн тәртібін қалыптастырады» деген оймен келісесің бе?

3. «Ассоциограмма» әдісі. Қазақстан, ЭКСПО, көрме дегенде қандай сөздер ойға оралады? Сипаттап айт.

Тілдік бағдар

Салалас құрмалас сөйлем

Құрамындағы жай сөйлемдерінің баяндауыштары тиянақты болып, бір-біріне бағынбай, өзара тең дәрежеде байланысатын құрмаластың түрін салалас құрмалас сөйлем дейміз. Мысалы: *Қазақстан ЭКСПО көрмесін өткізді, шетелден келген қонақтар үздік технология үлгілерімен танысты.*

Салаластың құрамындағы жай сөйлемдер екі түрлі жолмен байланысады:

Мағыналарының жақындығына қарай іргелес тұрып, интонация арқылы байланысады.

Мысалы: *Тәуелсіздік алғалы көп нәрсеге қол жеткіздік, тіліміз де, дәстүріміз де қайта оралды.*

Салаластың құрамындағы жай сөйлемдер өзара жалғаулық шылаулар арқылы байланысады:

Мысалы: *Бас қаламызда өткен көрмеге барғым келген еді, бірақ оған мүмкіндік болмады.*

4. Мәтінді оқып, салалас құрмалас сөйлемдерді тап.

ЭКСПО көрмесі – жаһандық ауқымдағы шара. Оны маңыздылығы жағынан ірі экономикалық форумдармен, туристік тартымдылығы бойынша әлемдегі ірі танымал

спорттық ойындармен салыстыруға болады. ЭКСПО көрмесі біздің елімізге ірі инвестиция тартуға мүмкіндік туғызады, көрмені өткізу арқылы Қазақстан «Жасыл экономиканы» дамытуға тікелей септігін тигізетін жаңа технология мен инновация алады.

Әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттері ғылымдағы өзінің соңғы жаңалықтарын ұсынатын бұл халықаралық көрмені өткізу идеясы неден туындады? Жасыратыны жоқ, бүгінде елімізде баламалы көздерден қуат алу мәселесі әлі де болса шешілмеген, ал әлем дамудың жаңа, экологиялық тұрғыдан қауіпсіз жолдарын қажетсінеді. Міне, сондықтан Қазақстан «Жасыл экономикаға» бет бұрды. ЭКСПО-ны өткізуден осындай мәселелер шешімін табуда. Шындығында, еліміздің географиялық орналасу жағдайын, жел және күн энергиясын пайдалану мүмкіндігін, сондай-ақ мұнай және газ ресурстарының энергетикалық әлеуетін ескерсек, бұл қажеттіліктің орнын толтыруға тамаша мүмкіндік туады. Қазақстанның сағатына 1 трлн кв энергия өндіруге мүмкіндігі бар.

«Болашақтың энергиясына» көшуге мүдделілік идеясын елдің өзі көрсете білуі тиіс. Үкімет біздің елімізде бұл бағыттың тиісті деңгейде дамуы мәселелерімен жұмыс істеуі керек. Алдағы бес жыл ішінде Қазақстан таза энергия түрлерінің әзірлемелері мен енгізілуі саласында инновациялық серпіліс жасауы қажет. Сондықтан болашақ энергиясын дамытудың кешенді жоспары барлық өңірді, ұлттық холдингтерді, зерттеу институттары мен әлеуетті отандық және шетелдік инвесторларды қамтыды.

«Ақ жол» газетінен

Есіңе сақта!

Аннотацияда (лат. *annotatio* – «ескертпе») кітап, қолжазба, монография, мақала және т.б. басылымдардың қысқаша мазмұны, ерекшеліктері сипатталады. Сонымен қатар автордың аталған басылымды және т.б. жазудағы мақсаты айтылып, шыққан жері мен уақыты көрсетіледі.

 5. Мәтіндегі тірек сөздерді анықтап, аннотация жаз.

Аннотация жазуға қойылатын талаптар:

- мазмұнды қысқаша баяндау;
- көпшілікке арналып, түсінікті жазылу;
- мәтінде айтылған ақпараттың ерекшелігін айту;
- автордың осы басылымды жазудағы басты мақсатын айқындау;
- аннотация жазылып отырған мәтінге баға беру.

 6. Берілген жай сөйлемдерді салалас құрмалас сөйлемдерге айналдырып жаз.

Қазақстанның астанасы Алатау баурайынан Сарыарқаға қоныс аударды. Тарихи қысқа мерзім ішінде елордамыз Отанымыздың жүрегіне айналды. Бүгінде оны бүкіл дүниежүзі біледі.

Астанамыз қазір алып құрылыс аймағына айналған. Мұнда жүздеген құрылыс-монтаж кәсіпорындары мен ұйымдар жұмыс істейді.

Есіл бойы – қазақтың ежелгі мекені. Абылай хан ақ ордасын тіккен, батырларымыз ат ойнатқан қазақтың кіндік қаласы жасай берсін!

Еңсең биіктей берсін, шаңырағың кеңейе берсін, Елорда!

«Алтын орда» газетінен

 7. Ақын Қ. Сариннің өлеңінде қанша құрмалас сөйлем бар екенін анықта.

Еркіндігім.
 Қасиеттім.
 Қастерлім.
 Өзің барда өзегімде жоқ шер-мұң!
 Кеше сенің келбетіңді арман ғып,
 Боданына бұғауландық басқа елдің.
 Бабалардың басын тігіп бөйгеге,
 Аналардың жанарына жас бердің!
 Уа, Еркіндік,
 Қош келдің!

Өзегімді өртке ораған қоғамда,
 Өз үйіме өзім өгей болам ба?!

Алшаң басып жүре алмаса алты алаш
 Азаттығым! Қадірің де жоқ онда!
 ...Саған жету қиын болса қаншалық,
 Сақтап тұру қиынырақ одан да!
 Алла берген азаттықтың әр сәті –
 Аманат қой
 Маған,
 Саған,
 Оған да!

8. Салалас құрмалас сөйлемдерді тауып, жасалу жолдарын түсіндір.

Көрме аяқталған соң, көптің көкейінде «ЭКСПО елімізге не берді?» деген сауал туындады. Сарапшылар ЭКСПО-ның Қазақстан экономикасын дамытуға мультипликативтік тұрғыдан оң әсер еткенін айтты. Туристік сектор жандана түсті және туроператорлардың қызметіне деген сұраныс 1,8 есе артты. Кәсіпкерлік субъектілерінің саны 10%-тен аса көбейді де, елорда бюджетіне қызмет көрсету саласынан түскен салық 1,2 есе өсті. Қазақстанның астанасы бүкіл әлемнің назарын өзіне аударды, «Болашақтың энергиясы» аясында озық идеялар мен технологиялардың дамуына түрткі болды.

«Түркістан» газетінен

9. 4-тапсырмадағы мәтінді қайта оқып, жазбаша (3–4 сөйлем) қорытынды дайында. Онда салалас құрмалас сөйлемдер болсын.

Мысалы: ЭКСПО – әлемдік деңгейдегі жаһандық шара әрі шексіз мүмкіндіктерге толы. «Болашақтың энергиясына» көшуге мүдделілік идеясын елдің өзі көрсете білуі тиіс, ол үшін үкімет біздің елімізде бұл бағыттың тиісті деңгейде дамуы мәселелерімен жұмыс істеуі керек.

10. ЭКСПО тақырыбына бес жолды өлең құра.

11. Берілген сұрақтарға дұрыс жауап беріп, сөзжұмбақты шеш.

- 1) Азат елдің аспаны ...
- 2) Адам алаң үшін емес, тәуелсіздік үшін ...

- 3) Тәуелдінің соры қалың, ... бағы басым.
- 4) Тәуелсіз елдің ұлы – өжет, қызы – ..., халқы – қаһарман.
- 5) Азат елін сүйген ұл бақытты,
Жаңа жұртын сүйген қыз ...
- 6) Өзге елдің ... болғанша, өз елінің ұлтаны бол!
- 7) ... білмей, болашақты бағдарлау мүмкін емес.
- 8) Тәуелсіздік туы –
- 9) ... да, қараның да рухани өзегі – тәуелсіздік.

12. ЭКСПО-ның мақсаты қандай? Бізге берер пайдасы бар ма? Сұрақтарға жауап бере отырып, ойды әрі қарай өрбіт.

Үлгі:

Менің ойымша, ЭКСПО үлкен мүмкіндіктер алып келеді. Өлемдік көрменің мақсаты – ...

13. «Телеграмма» әдісі арқылы бүгінгі сабақта түсінгеніңді жазып, парталасыңа бер. Соңынан оған арнап тілек не өлең шумақтарын жаз.

1. «Өрмекші жіп» әдісі арқылы сұрақтарға жауап бер.

- 1) Тәуелсіз Қазақстанның қандай жетістіктері бар?
- 2) Еліміз тәуелсіздігін алғалы қандай ірі жобалар болды?

2. Суреттерге қарап, 3–4 құрмалас сөйлем құра. Универсиада тұмары (талисман) туралы айтып бер.

Almaty 2017
28TH WINTER UNIVERSIADE

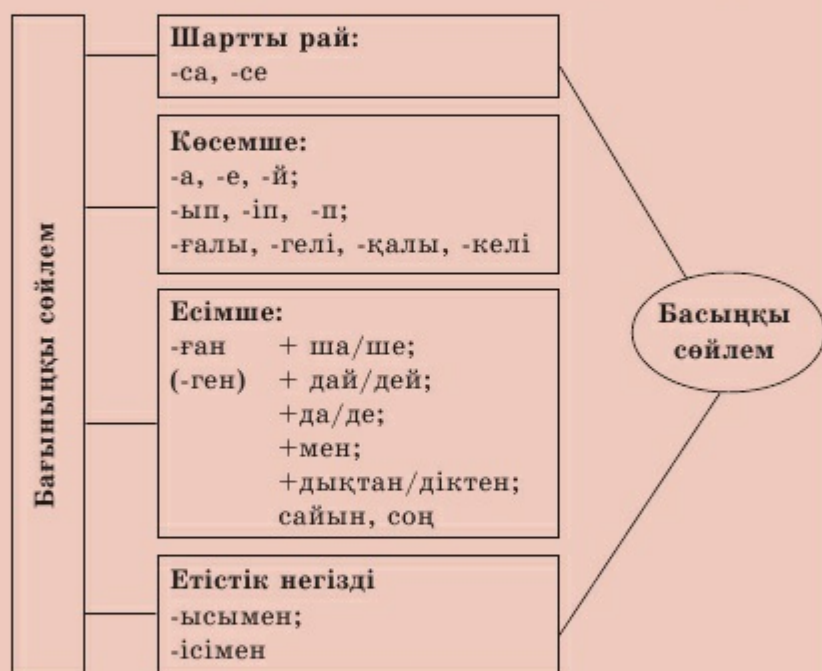

Тілдік бағдар

Сабақтас құрмалас сөйлем

Сабақтас құрмалас сөйлем деп құрамындағы жай сөйлемдерінің алғашқысы тиянақсыз болып, екінші сөйлемге бағына байланысатын құрмалас сөйлемнің түрін айтамыз. Мысалы: *Жоғары оқу орындарының студенттері универсиадаға қатысып, жас спортшылар елімізді әлемге танытты.*

Сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу жолдары

3. Мәтінді тыңдап, құрмалас сөйлемдерді тап. Оларды салалас және сабақтас сөйлемдерге жіктеп, жасалу жолдарын түсіндір.

Универсиада – дүниежүзілік студенттік спорт ойындары, ол – Халықаралық студенттер спорты федерациясының (FISU) ұйымдастыруымен студенттер арасында өтетін жарыс. Оған әлемнің әр еліндегі жоғары оқу орындарында оқитын

17 мен 28 жас аралығындағы студенттер, магистранттар мен докторанттар қатысады. Универсиада Олимпиада ойындарынан кейінгі екінші ірі халықаралық жарыс болып саналады. Оның іргетасы 1959 жылы Италияның Турин қаласында өткен жазғы Универсиада негізінде қаланды, ал 1960 жылы Францияның Шамони қаласында тұңғыш рет қысқы ойындар өткізілді.

Жалпы студенттік ойындардың тарихы АҚШ-та бірінші мәрте студенттер арасында халықаралық жарыстар өткізілген 1905 жылдан басталады. 1919 жылы Жан Птижан есімді студенттер өмірінің жетекшісі алғаш рет Студенттер конфедерациясын құрды. 1923 жылы Парижде осы ұйымның шеңберінде Дүниежүзілік студенттер ойындары өткізілді. Ал бір жылдан кейін «Халықаралық студенттер конфедерациясы» атты жаңа құрылым пайда болды. Осы жылы Варшавада жеңіл атлетикадан студенттер арасында бірінші әлем чемпионаты ұйымдастырылып, 1927 жылы Римде өткен екінші әлем чемпионатының бағдарламасына жеңіл атлетикадан бөлек футбол, теннис, суда жүзу және семсерлесу қосылды.

Еліміздің студенттері тәуелсіз мемлекеттің өкілдері ретінде бұл жарыстарға 1993 жылдан бері қатысып келеді. Сол жылы елімізде Студенттер спорты федерациясы құрылып, біздің спортшыларымыз халықаралық аренада жарыс жолына шықты. Ол поляктың Закопане қаласында өтті. Осы қысқы Универсиадада Қазақстан хоккейшілері финалға дейін барды. Сөйтіп олар өздерінің бірінші жарысында ақ күміс медальдің иегерлері атанды. Біздің жасақ жолай кездескен қарсыластарының бәрін жеңіп, ақтық сында Канада құрамасымен бақ сынасты.

С. Пірназар

 4. Мәтін бойынша универсиада тақырыбын түйіндеп, аннотация дайында.

 5. Төменде құрмалас сөйлемдердің алғашқы сыңары берілген. Мәтіннен екінші сыңарын тауып жазып, сөйлемдердің қалай байланысқанын анықта.

1) Универсиада – дүниежүзілік студенттік спорт ойындары, ...

2) Оның іргетасы 1959 жылы Италияның Турин қаласында өткен жазғы Универсиада негізінде қаланды, ...

3) Сол жылы елімізде Студенттер спорты федерациясы құрылып, ...

4) Біздің жасақ жолай кездескен қарсыластарының бәрін жеңіп, ...

6. Ақпараттардың дұрыс не бұрыс екенін анықта.

Сөйлем	✓	X
Универсиада – дүниежүзілік зейнеткерлер ойыны.		
Универсиадаға әлемнің әр еліндегі жоғары оқу орындарында оқитын 17 мен 28 жас аралығындағы студенттер қатыса алады.		
АҚШ-та 1908 жылы бірінші мәрте студенттер арасында халықаралық жарыстар өткізілген.		
Қазақстан универсиадаға 2000 жылдан бері қатысып келеді.		

7. Кестеде берілген әріптерден мәтінге қатысты тірек сөздерді тауып жаз.

У	А	Ғ	А	О	Л	А
Н	И	В	Е	Р	С	И
Қ	С	А	И	Е	И	А
В	Т	У	З	С	А	Д
С	П	Д	Е	Н	Т	А
С	О	О	А	С	Р	Р
Т	Р	Й	Ы	Н	Д	А

8. Сабақтас құрмалас сөйлемдерді тауып, жасалу жолдарын түсіндір.

Универсиада – кешенді спорт сайыстарының ішінде Олимпиададан кейін екінші орында тұратын, жастарды спортпен айналысуға жұмылдыратын үлкен шара. 2017 жылғы Универсиадада қатысушы елдер саны бойынша рекорд қойылып, сайыстарға 1600-ден артық студент қатысқан. Сонымен қатар бұрын Универсиадада 70 медаль берілсе, бұл

ретте 85 жұлде сарапқа салынды, яғни спорт түрлері де көбейді деген сөз. Студенттік олимпиаданың өтуі Алматы қаласының инфрақұрылымын дамытуға атсалысып, универсиада тарихында тұңғыш рет атлеттер қалашығы салынды. Халықаралық студенттер спорты федерациясының өкілдері универсиаданың өтуіне жоғары баға берсе, шетелден келген қонақтар халықтың ықыласына риза болып кетті.

9. Баспасөз беттерінен универсиада тақырыбына қатысты мақала таңдап, мазмұнын түйіндеп тезис жаз.

Тезис дайындауға қойылатын талаптар:

- мәтіннің негізгі идеясын жеткізуі;
- маңызды ойлардың түгел қамтылуы.

10. «Қар кесегі» әдісі бойынша шеңбер құрып, бүгінгі тақырыпты қорытындылаңдар.

7-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. Мәтінді оқып, кіріспе және қорытынды бөлімін жаз. Құрмалас сөйлемдерді тауып, түрлеріне қарай бөл.

Білім беру жүйесі ел өмірінде шешуші рөл атқарады. Сонымен бірге мемлекет даму барысында өзінің ең маңызды міндеті – жекетұлғаның қоғам мен мемлекеттің көкейкесті және кеңөрісті талаптарына сәйкес келетін, әрбір азаматтың толыққанды сапалы білім алуына тең мүмкіндікті қамтамасыз етуі керек.

Білім беру ісі кез келген жағдайға бейімделгіш және жаңа идеяларды қабылдауға қабілетті, өзіне де, жақындарына да қамқорлық жасай алатын, бәсекеге қабілетті және үнемі жетіліп отыратын адамды тәрбиелеуге септігін тигізуі қажет.

Бәсекеге қабілетті болу деген нені білдіреді? Жекетұлғаның бәсекеге қабілеттілігі – бұл үнемі құбылып отыратын бүгінгі мен белгісіз ертеңге дайын болуға көмектесетін өмірлік машықтардың шоғырлануы. Басқаша айтқанда, жас қазақстандықтар бүгін, жаһанданған әлемде, тек лайықты

өмір сүруге көмектесетін ғана емес, сонымен бірге бүгінгі күннің өмір шындықтарына белсенді ықпал ете алатындай, оларды жақсы жағына қарай өзгертетін машықтар мен біліктілікке ие болулары керек. Бізге еркін жол таба білетіндер керек.

Н. Ә. Назарбаев. «Қазақстан жолы»

2. «Армандаушы. Жүзеге асырушы. Сыншы» шығармашылық ойыны. Болашақта Қазақстанда өтетін ЭКСПО-ға инновациялық ғылыми жаңалықтарды ойлап табыңдар. Берілген сұрақтар төңірегінде өз ойларыңды жинақтап айтыңдар.

Қатысушылар	Сұрақтары	Жауаптары
Армандаушы	<ol style="list-style-type: none"> 2027 жылы Қазақстанда өтетін ЭКСПО-да қандай ғылыми жаңалықтарды таныстырамыз? Еліміз одан не ұтады? 	<ol style="list-style-type: none"> Мақсаты ... Біз ... ұтамыз, қол жеткіземіз.
Жүзеге асырушы	<ol style="list-style-type: none"> Бұны қашан және қалай жүзеге асырамыз? Мақсатқа жеткенімізді қалай білеміз? 	<ol style="list-style-type: none"> Мақсатқа ... уақыттан кейін ... жетеміз. ... мақсатқа жеткенімізді түсінеміз.
Сыншы	<ol style="list-style-type: none"> Бұл жаңа идея кімдерге қатысты және оны кімдер жасайды немесе кімдер тиімділігін жоққа шығарады? Бұл идеяның қандай тиімді жақтары бар? Бұл жаңалыққа, идеяға кімдер қарсы шығуы мүмкін? 	<ol style="list-style-type: none"> Бұл идеяға қатысы бар адамдар: ... Идеяның мынадай тиімді тұстары бар: ... Егер ... біреулер қарсы шығуы мүмкін.

3. Төмендегі сөйлемдердің қайсысы жай сөйлем, қайсысы құрмалас сөйлем екенін ажыратып жаз.

Бостандыққа апаратын жалғыз жол – ұлттық ынтымақ қана (Ә. Бөкейханов). Қазақ деген ел – бостандық-азаттық сүйетін, даланы, таза ауаны, таза суды, таза көгал-

ды сүйетін халық (*Ф. Мұсірепов*). Өз қадірін білмеген – ер қадірін білмейді, ер қадірін білмеген – ел қадірін білмейді (*Б. Момышұлы*). Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет (*Ш. Уәлиханов*).

 4. Төменде берілген проблемалық сұрақтарға жауап ретінде өз ойыңды жүйелеп, құрмалас сөйлем түрлерін қолдана отырып мәтін құра. Мәтіннің мазмұнына сай кіріспе және қорытынды бөлімдерін жаз.

- 1) Сен үшін бәсекеге қабілетті болу деген не?
- 2) Бәсекелестік пен бақталастықтың айырмашылығы қандай?
- 3) Өзіңді жетілдіру үшін оқылым мәтініндегі қандай идеяларды ұстанар едің?
- 4) Сен бәсекеге қабілетті болу үшін не істедің және болашақта не істейсің?
- 5) Сыныптарыңда шынайы бәсекелестік бар ма? Ол қалай көрініс табады?
- 6) «Бәсекеге қабілетті болу – өмірде жетістікке жетудің кілті» деген пікірмен келісесің бе?

5. pis.edu.kz сайтындағы «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның жетістіктері» айдарымен берілген бейнежазбалардың бірін көр. Негізгі ойды сақтап, көркемдегіш құралдарды қолдана отырып мәтін құра.

Даналықтан дән ізде!

Тәубенің зоры – Тәуелсіздік.

4-БӨЛІМ

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ

Бұл бөлімде:

- *мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға болжаммен жауап беруге;*
- *мәтіндегі айтылған ойға өз көзқарасыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беруге;*
- *мәтін стилін анықтауға;*
- *салалас құрмалас сөйлемдердің мағыналық түрлерін ажыратып, сөйлем құрауға дағдыланасың.*

1–2-сабақ

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ –
МЕМЛЕКЕТТИҢ НЕГІЗГІ ТІРЕГІ

1. Сұрақтарды қолданып, диалог құрыңдар.

- 1) Адам құқығы дегенді қалай түсінесің?
- 2) Бостандық ұғымы нені білдіреді?
- 3) Құқық және бостандық ұғымдарының арасында қандай байланыс бар?
- 4) Олардың адам өміріндегі маңызы қандай?
- 5) «Адам құқықтары жалпыға ортақ» деген ойға өз пікіріңді білдір.

2. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) «Адам құқықтары – оның өз мүдделерін заң шеңберінде жүзеге асыру мүмкіндігі» дегенді қалай түсінесің? Өз көзқарасыңды білдір.
- 2) Адам құқықтарының қандай түрлері бар?
- 3) Адам құқықтарының қағидалары қандай құжатта қарастырылған?

3. Мәтіндегі тірек сөздерді теріп жаз. Мәтін стилін анықтап, мазмұнына сүйене отырып, кластер құр.

4. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақ құрастырып, парталасыңмен сұхбаттас.

Тілдік бағдар

Салалас құрмалас сөйлемнің түрлері

Салалас сөйлемге енген жай сөйлемдердің бір-бірімен мағыналық қарым-қатынасы әртүрлі болады. Осы ішкі мағыналық байланысына қарай салалас құрмалас сөйлем алты түрге бөлінеді. Олар: *ыңғайлас салалас, себеп-салдар салалас, қарсылықты салалас, түсіндірмелі салалас, кезектес салалас және талғаулы салалас.*

Салаласқа енген жай сөйлемдер жалғаулықтар арқылы құрмаласады.

Салалас құрмаласқа енген жай сөйлемдердің арасы жалғаулықсыз да байланысады. Мысалы: *Бір күні кешке жақын терезе алдында ойға шомып отыр едім, қақпа алдында бір шана келіп тұра қалды (Д. Исабеков)*. Бұл салалас құрамында екі жай сөйлем бар. Екі сөйлемнің арасы жалғаулық арқылы емес, дауыс ырғағы (интонация) арқылы іргелесіп байланысқан. Бірінші сөйлемнен кейін дауыс аздап бөсеңдейді де, оған іле-шала екінші сөйлем айтылады, сондықтан бірінші сөйлем айтылғаннан кейін ой тиянақталмай, екінші сөйлемнің бар екендігі сезіліп тұр.

Арасы жалғаулықпен емес, дауыс ырғағымен іргелесе байланысқан бірнеше жай сөйлемнің тіркесін жалғаулықсыз салалас құрмалас сөйлем дейді.

5. Жалғаулықты және жалғаулықсыз салалас құрмалас сөйлемдерді дауыс ырғағымен оқы.

Ол бұрылған сәтте расында да күпәйкесінің арқалығындағы қатар жапсырылған бірі ала, бірі көк екі жамау жарқете қалған, бірақ бұған сыныптағы балалардың ешқайсысы батылы жетіп күле алған жоқ (*Т. Нұрмағанбетов*). Осымен сөз бітті, Алшынбай біраз отырып үйіне қайтты (*М. Әуезов*). Жүрегім ешқашан жаудан таймаған, осы жолы бойым тіксініп тұр (*М. Мағауин*).

Тілдік бағдар

Ыңғайлас салалас

Құрамындағы жай сөйлемдерінің бірінде айтылған ойға екіншісінде айтылған ойдың мезгілдес, бағытас, ыңғайлас мәнде қарым-қатынаста болуы **ыңғайлас салалас** деп аталады. Ыңғайлас салаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулық шылаулар арқылы да, жалғаулық шылаусыз, іргелес тұрып та байланыса береді.

Ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем *және, әрі, да, де, та, те* жалғаулықтары арқылы жасалады. Мысалы: *Ноғайбекті күзетуге Бәйкен мені қалдырды да, жаныма тағы екі*

жігіт қосты (Б. Тоғысбаев). Төргі жақта екі жұқаяқ, екі сандық, үстіне төбеге жеткенше көрпе-жастық жиналыпты және шаң баспасын деп сарғыш бәтес жабылыпты (Д. Исабеков).

 6. Әрі, және, да, де, та, те жалғаулықтарын қолданып, ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем құра.

 7. Суреттер бойынша адам құқығы жөнінде шағын мәтін құра. Ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемнің жалғаулықтарын қолдан.

 8. Мәтінді оқы. Негізгі ойды анықтап, жоспар құр. Ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдерді тап.

Біздің елімізде тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап азаматтардың құқығы мен бостандығының сақталуына жете маңыз беріліп келеді. Конституциямыздың 1-бабында адам құқықтарын сақтау нормасы бекітілді де, 30-бап түгелдей азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен мүдделеріне арналды. Бұл демократиялық ашық қоғамда өмірдегі барлық

құндылықтардың ішінде адам құқығы мен бостандығы ғана ең маңызды болып саналатындығын білдіреді. Демек, адам құқығы мен бостандығын сақтау тетіктерін іске асыруға, олардың орындалуына кепілдік беруді күшейтуге ерекше назар аударылады. Ал бұл мәселелердің шын мәнінде қалай жүзеге асып жатқандығын Президент жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия жұмысынан байқауға болады. Ол – еліміздегі адам құқықтары жөніндегі алғашқы мамандандырылған ұлттық мекеме.

1994 жылы 12 ақпанда Елбасы Адам құқықтары жөніндегі республикалық комиссияны құру туралы Жарлыққа қол қойды. Осы кезден бастап, Адам құқықтары жөніндегі комиссияның жаңа ережесі бекітілді және жұмыс істейтін болды. Бұл осы мекеменің мәртебесінің маңыздылығын көрсетеді.

«Баршаға арналған адам құқығы» кітабынан

9. Мәтіндегі адам құқығына қатысты термин сөздерді тауып жазып, мағынасын анықта. Оларға сүйеніп, түсінгеніңді айт.

10. Ойлан, жұптас, талқыла! «Адам құқығы – адамзаттың басты игілігі» деген тақырыпта ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

11. Мақал – сөздің мәйегі. Мақалдарды толықтырып жаз. Оларды қолданып, қоғамдағы әділеттік жөнінде пікіріңді айт. Мақалдарды қатыстыра отырып, ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем құра.

- 1) Заңның құрығы ...
- 2) Ұрлық түбі – ...
- 3) Тәрбие басы – ...
- 4) Әділ істің ...
- 5) Біреуге ор қазба, ...
- 6) Қолыңмен істегенді ...
- 7) Заңды сыйлаған

Керекті сөздер мен сөз тіркестері: тал бесік, қорлық, арты игі, өзің түсесің, мойныңмен көтер, еркін жүреді, бәрінен ұзын.

 12. Сөйкесін тап! Сөйлемдерді мағыналық байланысына қарай сөйкестендір. Жай сөйлемдерді ыңғайлас салалас сөйлем түріне айналдырып жаз.

1.	Әрбір мемлекет өзінің Ата заңында азаматтарының құқығы мен міндеттерін анық көрсеткен	А	ол сол заңды бұзғаны үшін тиісті жазасын алады.
2.	Жеке адам белгілі бір қоғамның азаматы болғандықтан, ол сол мемлекеттің заңына бағынады	Ә	ел болашағына зиянын тигізеді.
3.	Егер де адам рухани бостандықта болса, ол еркін адам ретінде өзінің бостандығын пайдаланады	Б	оның мемлекетпен өзара байланысын анықтайды.
4.	Құқықтық білім беру арқылы жасөспірім құқықты ұғынады	В	оның санасы қалыптасып, дамиды.
5.	Кез келген қылмыс ұлттық тұтастығымызға қауіп төндіреді	Г	ізгілікті іс істеу арқылы бойындағы адамгершілік қасиетін көрсетеді.
6.	Құқық пен бостандық көп жағдайда адамның қоғамдағы орнын айқындайды	Ғ	ол заңдар халықаралық адам құқығы мен бостандығын қорғау жөніндегі декларацияларға қайшы келмеуі керек.

Білгенің дұрыс!

Біздің елімізде адам құқықтары Ата заңымыз – Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс тапқан. Ол 9 бөлім, 98 баптан тұрады. Оның екінші бөлімінің 30-бабы түгелімен құқыққа арналған.

Даналық ойдан дән ізде!

13. Тұлғалардың құқық және бостандық туралы айтқан пікірлері мен ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдерді қатыстыра отырып, эссе жаз. Эсседе көркемдегіш құралдарды пайдалан.

- Балам бол, басқа бол, бәріне – заң біреу (*Ж. Баласағұн*).
- Тәртіпке бас иген құл болмайды, тәртіпсіз ел болмайды (*Б. Момышұлы*).
- Заңға, тәртіпке, реттілікке, тұрмыс нормаларына бағына біл (*В. А. Сухомлинский*).
- Заң адамды бағындырады, заңды ақыл бағындырады (*Т. Фуллер*).
- Өз құқығыңды қорғап қалуың үшін жеткілікті күш болуың қажет (*М. Шоқай*).

14. «Шығу парағын» пайдаланып, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Бүгінгі сабақ тақырыбы бойынша не үйрендің?
- 2) Сен үшін тақырыптардың құнды жақтары қандай болды?
- 3) Өзіңнің және сыныптастарыңның топ ішіндегі белсенділігіне көңілің тола ма?
- 4) Осы тақырып бойынша тағы не білгің келеді?

3–4-сабақ

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ – МЕМЛЕКЕТТІҢ БАСТЫ ҚҰАТЫ

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Адам өз құқығын қорғауы үшін нені білуі керек?
- 2) Адам құқығы мен бостандығы туралы қандай мемлекеттік құжаттарда айтылған?
- 3) Адамның құқығы мен бостандығына не кепілдік береді деп ойлайсың?
- 4) Сен өз құқығыңды қорғай білесің бе?

2. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықта.

3. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтінге қандай тақырып қояр едің?
- 2) Адам құқығына төн қандай белгілер бар?
- 3) Мемлекет адам құқығын сақтау үшін қандай міндеттерді орындауы тиіс?

4. «Төрт сөйлем». Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді айт. Пікіріңді салалас құрмалас сөйлем түрінде жеткіз.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...»

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Төртінші сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

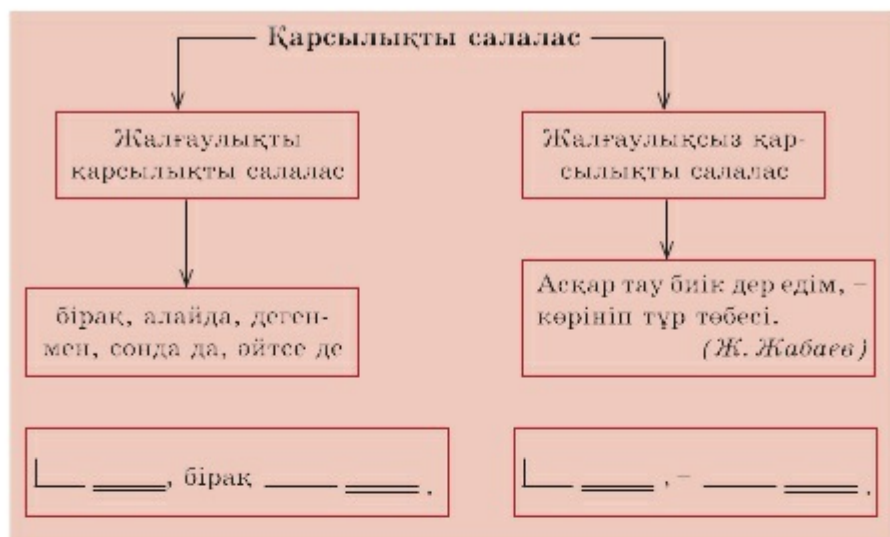
Тілдік бағдар

Қарсылықты салалас

Бір-біріне қарсы мағынада салаласып құрмаласқан жай сөйлемдер **қарсылықты салалас құрмалас сөйлем** деп аталады. Ол *бірақ, дегенмен, сонда да, сөйтсе де, сөйткенмен, әйтсе де, әйткенмен, алайда* жалғаулықтары арқылы байланысады. Бұл жалғаулықтардың алдынан үтір қойылады.

Қарсылықты салаласқа енген жай сөйлемдердің біреуі ерқашан істің болымдылығын, екіншісі сол істің болымсыз жағын білдіреді.

Мысалы: Сырт пішіні момын сияқтанады, бірақ ішіне ылғи жетімсіреген жалғыздықпен бірге, дүниеге сенімсіздік, ешкімге жуымайтын жатбауырлық нығайып орнай бастады (М. Әуезов). Мина, снарядтар да жарылып жатыр, сонда да бар күшімізді салып, ілгері жылжыдық (М. Ғабдуллин). Осыдан бастап Қабылан табалдырықтан бері аттап үйге кірмейтін болды, әйтсе де өз иесінің өзіне мүлде түсініксіз жат қылық көрсеткені оны бірнеше күн бойы таңдандырып жүрді (Д. Исабеков).

5. Мәтінді оқып, қарсылықты салалас құрмалас сөйлемді тап.

Адамзат адам құқығы мәселесі төңірегінде ерте кезден-ақ толғанып келеді. Егер де қоғамда күш, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа шектеу қойылмаса, ол өмір сүре алмайды. Өлемнің барлық діндері мен философиялық ілімдерінде адам құқығы мәселесі қозғалады, дегенмен әрбір адам өз ерекшеліктерін ескере отырып, бұл мәселеге түрлі жолдармен келеді.

Адам құқығының тұжырымдамасын жасаудың негізгі идеясы теңдік пен еркіндік ұстанымдарына негізделген адамзат құндылықтарын түсінуден тұрады. Нәсілдік, түс, жыныстық, тілдік, дін, саяси және басқа да пікір, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегі, мүліктік жағдай, туған жері немесе тағы да басқа ұстанымдары бойынша айырмашылықтар болуы тиіс емес. Басты құндылық – адамның ар-намысы. Демократиялық қоғамда барлық адам тең және өз мүдделерін қорғау құқығына ие. Адам құқығы бұзылған кезде ол өзінің ар-намысын көрсетіп, құқық бұзушылықты тоқтатуды талап етеді.

«Баршаға арналған адам құқығы» кітабынан

6. Елбасының Қазақстан халқына Жолдауларының бірінен адам құқығына қатысты айтқан ойын тауып жаз. Мағынасын өз сөзіңмен түсіндір.

 7. «Адам құқығы – мемлекеттің қуатты бөлігі» деген тақырып аясында өз пікіріңді тұжырымдап жаз. Пікіріңде қарсылықты салалас құрмалас сөйлемдерді қолдан.

 8. *Бірақ, дегенмен, әйтсе де, алайда* жалғаулықтарын қолданып, қарсылықты салалас құрмалас сөйлем құра.

 9. «Адам құқығы – басты құндылық» тақырыбында пікір алмасу өткізіңдер.

Пікіралмасуға қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды пайдалану;
- көркемдегіш құралдарды орынды қолдану;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі түрде жеткізу.

 10. Мәтінді оқып, мазмұны бойынша салалас құрмалас сөйлем түрінде 3 сұрақ жаз.

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституция жекетұлғаның құқықтық мәртебесін реттеуде ірі қадамдардың бірі болды. Қазақстан Республикасының Конституциясы ең жоғары құндылық ретінде адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті. Бұл қағида – демократиялық мемлекеттің қызметі мен оның халықаралық-құқықтық міндеті. Конституцияда бекітілген жекетұлғаның құқығы оны жүзеге асыру мен қорғаудың тиімді тетігін құруды болжайды.

Жалпы адам құқығын қорғап, бостандығын ардақтау, азаматтардың лайықты өмір сүріп, бай тұрмыс кешуіне ахуал қалыптастыру – әлемдік қауымдастық көшін ұластырған Қазақстанның алдына қойған асыл мұраты.

 11. «Дербес пікір». Сабақ тақырыбына қатысты пікіріңді салалас құрмалас сөйлем түрінде жаз.

- 1) Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
- 2) Дәлел – екі сөйлем.
- 3) Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
- 4) Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
- 5) Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлем.
- 6) Қорытынды – екі сөйлем.

 12. Мына жай сөйлемдерді бірақ, әйтсе де, сонда да, дегенмен жалғаулықтары арқылы қарсылықты салалас құрмалас сөйлем түріне айналдырып, көшіріп жаз. Тыныс белгілерін дұрыс қой.

Айжан өз құқығын жете біліп тұрды (...) дәлелдей алмады. Үйдің кілтін екеуі қосылып іздеді (...) таба алмады. Талғат осы жасқа дейін көп қиыншылық көрді (...) ол мойымады. Азат ештеңе білдіргісі келмеді (...) анасы әлденені сезгендей болды. Тәуелсіздікке қол жеткізу қиын (...) оны сақтап қалу одан да қиын.

 13. «Аквариум». Фаламтордан адам құқықтары мен бостандықтары туралы ақпарат жинап, сынып алдында диалог құрындар. Сынып ең үздік диалогті анықтасын.

 14. Төмендегі анықтамаларға назар аудар. Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойып, сөйлемдерді толықтырып жаз.

1) Саяси құқықтар – елдің ... және саяси өміріне қатысу.
2) Әлеуметтік құқықтар – мемлекеттен белгілі бір жағдайға байланысты ... игіліктер алу.

3) Мәдени құқықтар – адамның Конституция немесе Заңмен белгіленген мәдени және ... тұрғыдағы құқығы мен бостандығы.

Керекті сөздер: ғылыми, қоғамдық, материалдық.

 15. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- 1) Бүгін не үйрендің?
- 2) Сен үшін қай тапсырма қызықты болды?
- 3) Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- 4) Келесі сабақта нені басты назарда ұстау керек?

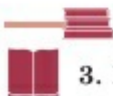

1. Сұрақтарға жауап бере отырып, көпшіліктің алдында сөйлейтін монолог дайында.

- 1) «Отбасы – шағын мемлекет» дегенді қалай түсінесің?
- 2) Отбасындағы баланың міндеті мен құқығы қандай?
- 3) Отбасындағы бала құқығының сақталуына кімдер жауапты?
- 4) Бала құқығы қанша жасқа дейін сақталуы керек?

2. Суретке қарап, шағын әңгіме құрап айт. Басты кейіпкерге ат қой. Оның өмір салты жөнінде баянда.

3. Мәтінді оқып, тезис жаз.

Қазіргі таңда адамның шыр етіп жерге түскен минутынан бастап, оның өмірін, денсаулығын, тыныштығын

қорғап отыратын заң бар. Бұл заң 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданған «Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясы», сонымен қатар 1959 жылы қабылданған «Бала құқығы декларациясы». Осы декларациядан кейін 1989 жылы 20 қарашада 61 ел қол қойған «Балалар құқығы туралы Конвенция» қабылданды. Қазірде бұған 191 мемлекет кірген.

Конвенция – арнаулы мәселелер жөніндегі келісімшарт. Осы Конвенция негізінде 2002 жылы тамызда Қазақстанда «Балалар құқығы туралы» заң қабылданды. Бұл заң 9 тараудан, 53 баптан тұрады. Осы ережелерді бұлжытпай орындау – біздің Отан, ел, халық алдындағы парызымыз. Өмірдегі кейбір келеңсіз жағдайлардың көбі адамдардың осы заң талаптарын, тәртіп талаптарын білмейтіндігінен туындап жататыны анық.

Г. Асанбековадан

4. «Менің Отан алдындағы парызым» тақырыбында ой бөлісіңдер.

5. Қазақ елінің заңын жасауға, әдет-ғұрпының сақталуына үлес қосқан үш кемеңгер би туралы «Билердің сөзі – ақылдың көзі» деген тақырыпта ойтолғау жаз.

Ойтолғауға қойылатын талаптар:

- тақырыпты аша білуі;
- өз ойын еркін жеткізе білуі;
- дәлелдер мен дәйектерді қолдана білуі;
- тілдік нормаларды сақтай білуі.

Тілдік бағдар

Себеп-салдар салалас

Құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірінің себебін білдіріп салаласқан құрмаласты себеп-салдар салалас деп атаймыз.

Себеп-салдар салаластағы жай сөйлемдер жалғаулықсыз да, жалғаулық шылаулар арқылы да байланысады. Олар: *өйткені, сондықтан, себебі, сол үшін, неге десеңіз, сол себепті* т.б.

Мысалы: *Ол кезде қазақ елінде кітап басылмайтын, сол себепті Әуез қарт өзінің сүйікті ақыны Абайдың өлеңдерін көшіртіп, тұптетіп алады (К. Оразалин). Арнайы сөзге тартпасаң, қасыңда бәленбай сағат үнсіз отыра беруге бар, сондықтан онымен аса бір емен-жарқын сырласа кеткен күн болған жоқ (Т. Әбдік).*

Есіңе сақта!

Себеп-салдар салаластың жасалу жолы

1)	Себеп мәнді жай сөйлем	сондықтан, сол себепті	Салдар мәнді жай сөйлем
2)	Салдар мәнді жай сөйлем	өйткені, себебі, неге десеңіз	Себеп мәнді жай сөйлем

6. Кестедегі сөйлемдерді себеп-салдар салалас жалғаулықтарын қолдана отырып, толықтырып жаз.

БАЛА	отбасында тұрып, тәрбие алуы тиіс,	өйткені ...
	өзге туыстармен қарым-қатынас жасағаны дұрыс,	себебі ...
	өздігінен кітап оқып, ізденбеуі мүмкін,	сондықтан ...

өз ойын еркін білдіруге құқылы,	сол себепті ...
он жасқа толғанда пікірімен санасамыз,	неге десеңіз ...

7. Төмендегі пікірлерді оқып, өз ойыңды айт.

«Балаңды бес жасқа дейін патшаңдай күт, он бес жасқа дейін құлыңдай жұмса, он бес жастан кейін досыңдай сыйла».

Қазақ даналығы

«Балаға берілген бірінші тәрбие ата-анасын, туысын, жолдасын сыйлауға үйретуден басталады».

Ы. Алтынсарин

«Бала тәрбиесі – бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер».

М. Жұмабаев

8. «Бала құқығын қорғау – басты міндетіміз» деген тақырып аясында постер дайындаңдар.

Постер жасауға қойылатын талаптар:

- тақырыпты баяндау жүйелілігі;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды пайдалану;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі түрде жеткізу.

9. «Бала құқығы туралы не білеміз?» деген тақырып аясында ой бөлісіңдер.

Бала деп кімді түсінесің?

Бала 16 жасқа толып, жеке куәлігін алған соң ғана азаматтығын ала ма?

Тегіне, нәсіліне, әлеуметтік және мүліктік жағдайларына қарамастан барлық бала тең құқыққа ие ме?

10. «Артық болмас білгенің!»

Бала болсаң, болғандай бол,
Ағайынға қорғандай бол.

Мөңке би

Атадан жақсы ұл туса,
Елінің туы болады.
Атадан жаман ұл туса,
Көшінің соңы болады.

Қазыбек би

Балаң жақсы болса,
Жан мен төннің шырағы.

Төле би

11. Мәтінді оқыңдар. Өздерің Қазыбек бидің орнында болсаңдар, қандай төрелік айтар едіңдер? Пікір алмасыңдар.

Қазыбек елге белгілі болған кезде екі әйел балаға дауласып, алдына келіп жүгінеді. Әйелдердің біреуі:

– Мынау баламды есін білмейтін жас күнінде жоғалттым. Соны мынау әйел тауып алды ма, әлде ұрлап алды ма, оны білмеймін, әйтеуір асырап алыпты. Бүгін танып, сұрасам «өз балам» деп бермейді.

Екінші әйел тұрып:

– Бала өзімдікі, өзім таптым, мынау босқа жармасып тұр, – дейді. Қазыбек екі әйелдің сөздерін тыңдап болып, біраз ойланып отырып қалады. Содан кейін:

– Бірің балаңды жоғалтқаныңды, енді бірің тапқаныңды растап шығарлық мұнда басқа куә жоқ. Сондықтан мынадай билік еткім келеді, – дейді де, баланың екі қолынан екі әйелге ұстатып қойып, қара балтаны жоғары көтеріп: «Екеуіңе қақ бөліп беремін, осыған ризасыңдар ма?» – дейді. Сонда балаға ие болып жүрген әйел:

– Біреуге тірі кеткенше, жартысы болса да өзімде қалсын, бөлсең бөл! – деп безеріп тұрып алады. Ал баланы таныған әйел:

– Ойбай, биеке-ай! Қайда жүрсе де, тірі болсын, шаба көрмеңіз! – деп безек қағады. Содан барып Қазыбек:

– Бала мына жоғалтқан әйелдікі, өйткені ол баланың тірілігін тілеп тұр, баласын өзіне бер, – деп билік айтады.

«Қазақтың би-шешендері» кітабынан

 12. «Үяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген тақырыпта ойтолғау жаз.

 13. «Ойланайық, ойлайық!» Ақпарат көздерін пайдаланып, төмендегі атаулы күндерді анықта. Олардың балаларға қатысы туралы айт.

1 маусым	... күні.
20 қараша	... күні.
10 желтоқсан	... күні.
10 желтоқсан 1948 жылы	... қабылданған күні.
1979 жылы	... жылы өтті.
20 қараша 1989 жылы	... қабылданған күні.
28 қазан 1993 жылы	... қабылданған күні.
8 маусым 1995 жылы	... бекіткен күні.

 14. «Заңды білу – заман талабы» тақырыбында ойталқы өткізіңдер.

Бағалау критерийлері:

- ой нақтылығы – 1 ұнай;
- сөз дәйектілігі – 1 ұнай;
- диалогтің сауатты өрбуі – 2 ұнай;
- тіл көркемдігі – 1 ұнай.

15. «Шығу парағын» толтыр.

Қызықты болды	Бүгін мынаны түсіндім	Қиын болды

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Адам құқығы дегеніміз не?
- 2) Адам құқығы мен бостандығы туралы алдыңғы сабақтардан не білдің?

2. Баптарды оқи отырып, тезис жаз.

19-бап

1. Өркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы.

2. Өркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар.

24-бап

1. Өркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар. Еріксіз еңбекке соттың үкімі бойынша не төтенше жағдайда немесе соғыс жағдайында ғана жол беріледі.

2. Өркімнің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек ету жағдайына, еңбегі үшін нендей бір кемсітусіз сыйақы алуына, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалуға құқығы бар.

3. Өркімнің тынығу құқығы бар. Еңбек шарты бойынша, жұмыс істейтіндерге заңмен белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығына, демалыс және мереке күндеріне, жыл сайынғы ақылы демалысқа кепілдік беріледі.

39-бап

1. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.

2. Ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады.

3. Мәтінде қолданылған сөз тіркестерінің мағынасын түсіндір.

Төл мәдениет, еңбек ету бостандығы, ұлтаралық татулық, еңбек шарты, тынығу құқығы, қоғамдық тәртіп, еріксіз еңбек.

4. «Өз құқығымды білемін бе?» тақырыбына ыңғайлас, қарсылықты, себеп-салдар салалас құрмалас сөйлемнің жалғаулықтарын қолдана отырып эссе жаз.

Эссеге қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды пайдалану;
- көркемдегіш құралдарды орынды қолдану;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі түрде жеткізу.

5. Мәтінді оқып, аннотация жаз.

Көшпелі тұрмыспен күнелткен қазақтың тайпа-рулары байлыққа бас ұрмай, құқықтық жүйені мойындады. Оны танып-білуде, қабылдауларында өз ерекшеліктері болды. Кең дала, еркін өмір, қоршаған табиғат – бейбіт өмір сүрудің басты тұтқасы тәртіптілікті сақтау, құқықтық төлім-тәрбиені үздіксіз жүргізу деп ұққан олар мұны отбасынан, жеке адамнан бастап, бүкіл қоғам болып қолдап, қуаттады. Адам және қоғам, әлем, олардың арақатынасын ақылмен түсіне алды, адам өмірі мен мәні тек бейбіт өмір сүруде, сіз-біздікте жатқанын ұқты.

Қазақ құқығы оның басты саласы адам құқығы мен бостандығы аясында, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару негізінен (азаматтық қоғам) бастау алып дамыды. Оны ел ішінен шыққан дуалы ауыз би-шешендер жүргізіп отырды.

Қазақтың тұңғыш зерттеушісі Ш. Уәлиханов: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған. Сонымен, бұл би деген атақ билік айтуға және төрелік сөз сөйлеуге

патент сияқты нәрсеге айналған». Ғалымның бұл ойлары қазіргі таңда да өзіндік мәнін жоғалтқан жоқ.

Белгілі ғалым, академик Салық Зиманов: «Бір кездегі ежелгі қазақ даласындағы ұрпақтар мұрасы болып табылатын заңдылық пен әділ соттың «алтын ғасыры» қайтадан біздің тарихымыздың алтын бетіне айналуда және болашақта жалпы өркениеттік мұрасына да айналар деген үміт бар», – дейді.

Ә. Сейілхановтан

6. РАФТ кестесі бойынша бірін таңдап, шағын монолог дайындап айт.

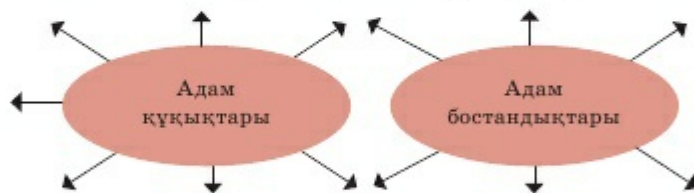
РӨЛ	АУДИТОРИЯ	ФОРМАТ	ТАҚЫРЫП
оқушы	мұғалімге	эссе	Менің құқығым
ғалым	қоғамға	мақала	Заңға бағыну – заман талабы

7. Ш. Уәлиханов пен С. Зимановтың пікірлеріне салыстырмалы талдау жаса.

8. «Топтастыру» стратегиясын негізге ала отырып, адам құқықтары мен бостандықтары жөніндегі диаграмманы толтыр.

9. «Адам құқығы мен бостандығы» тақырыбында ой толға.

10. Сөйлемдерді толықтыр.

Осы тақырыпта мен үшін ... қызықты болды.
 мен үшін ... құнды болды.
 мен үшін ... қиын болды.

5-БӨЛІМ

ОТБАСЫ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІС

Бұл бөлімде:

- *мәтіндегі негізгі ойды анықтауды;*
- *графиктік мәтіндегі деректерді салыстыруды;*
- *тілдік құралдар арқылы стильдерді анықтауды;*
- *түрлі жанрда мәтін құрауды;*
- *салалас құрмалас сөйлем түрлерін ажыратып, қолдануды үйренесің.*

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Демография ұғымы нені білдіреді?
- 2) Халық саны мемлекеттің дамуына әсер ете ме?
- 3) Қазақстандағы халық саны қанша?
- 4) Оның ішінде қазақ халқының үлес салмағы қанша?

2. Мәтінді оқы. Үйде отбасы күнін атап өтесіңдер ме? Отбасы күнін атап өту қажет пе? Отбасылық құндылықтарға не жатады деп ойлайсың? Сызбаға түсір.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Жарлығына сәйкес, қыркүйек айының екінші жексенбісі Отбасы күні болып бекітілді.

Мұндағы мақсат – отбасылық құндылықтарды нығайту. Отбасы адамға бақыт әкеледі. Адамдар қоғамда өмір сүреді. Ал қоғамның ең кішкентай бөлшегі – отбасы. Осы тұрғыдан отбасы қоғамның іргетасы болып саналады. Отбасы – адамдардың туып-өсетін, тәрбие көріп жетілетін ұясы. Бұл ұя – үлкенді-кішілі мүшелерінің өмір мектебі.

(Түркістан құнтізбесі)

3. Мәтінді тыңдап, стилін анықта. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтінде не туралы айтылды?
- 2) Өлеуметтік-демографиялық құрылым немен айқындалады?
- 3) Өлеуметтік-демографиялық құрылым тұрғындарды қандай белгілері бойынша сипаттайды?
- 4) Тұрғындардың құрамын, өзгеруін зерттеу не үшін қажет?
- 5) Мәтін стилін анықтауда неге сүйендің?

Тілдік бағдар

Түсіндірмелі салалас

Құрамындағы жай сөйлемдердің соңғысы алдыңғысының мағынасын түсіндіріп тұратын салалас түрі **түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлем** деп аталады. Мысалы: *Халық санағы екі бағытта жүрді: бірі – ауыл тұрғындары, екіншісі – қала тұрғындары.*

Түсіндірмелі салаластың жай сөйлемдері жалғаулықты шылаусыз іргелесе байланысады.

└ _____ : _____ .

└ _____ (сол, сонша, соншалық) _____ .

Түсіндірмелі салаластың алғашқы сөйлемінің баяндауыштары төмендегідей болады:

1. *Сол, сондай, сонша* сөздерінің қатысуы арқылы жасалады. Мысалы: *Кейінгі жастарға айтарым сол – өзімізді құрметте!*

2. *Мынадай* жалпылауыш сөзіне бол етістігі тіркеседі: *Болашақта демография саласында мынадай өзгеріс болуы мүмкін: дүниеге сәби келу көбейеді.*

3. Сондай-ақ сан есім де қатысады: *Ақын екі нәрсеге басымдылық берді: бірі – оқу, ғылым іздеу, екіншісі – толық адам деңгейіне жету.*

4. Мәтіннен түсіндірмелі салалас сөйлемді тауып, жасалу жолын айтып бер.

Демографиялық талдауда отбасының саны, көлемі, отбасы құрамы, оның мүшелерінің өзара қатынасы сипатталады.

Отбасы – некеден, туысқандықтан, ата-ана мен балалар арасындағы қатынастардан туындайтын, құқық және міндеттері бар адамдар тобы.

Отбасы – қоғамның тірегі, оның алғашқы ұяшығы. Адам өмірінің мәні алдымен оның отбасының болуы немесе болмауымен өлшенеді. Отбасының бірнеше түрі болады: бірі – ата-анасы және балалары бар толық отбасы, екіншісі – ата-анасының біреуі ғана бар толық емес отбасы. Ата-анасы мен балаларынан басқа туысқандары бірге өмір сүріп жатқан күрделі отбасы да бар.

5. Мәтінді оқып, негізгі ойды айт. Мәтіннің стилін анықтап, дәлелде. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдерді тап.

Егемендік алған кезден бері қазақ елінде этноахуал мүлдем өзгеруде. Елдің эволюциялық дамуы біртіндеп қазақ ұлтын сан жағынан да, сапа жағынан да, рухани және саяси ықпал жағынан да бірінші орынға шығарды. Тәуелсіз ел болудың жемісі сол: қазақ ұлтының тарихи талаптарын, этникалық мұраттары мен құндылықтарын шешу мәселесі бірінші кезекке шықты, себебі ел халқының басым көпшілігі – қазақтар. Қазақстанда **моноұлттық этникалық құрылым** қалыптасуда.

Өткен ғасырдың басында ұлттың бостандығы мен болашағы үшін күрескен ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы: «Алхамдулла, аз емеспіз, 6 миллион қазақпыз» деп шүкірлік еткен екен. Тәуелсіз Қазақстанда елдегі қазақтардың үлес салмағы 41 проценттен 65 процентке өсіп, яғни 24 процентке артқан. Саны 6,8 миллион адамнан 11 миллион адамға көтерілген. Қысқа ғана мерзімде қазақ ұлтының осыншама өсімі оның тарихында болған емес. Халқымыздың **демографиялық жаңғыруы** – оған тәуелсіздік сыйлаған бақыт. Бұл өсімнің 824 мыңын оралман бауырлар құраса, қалған 3 миллиондайы табиғи өсім. Алдағы 30–35 жылда қазіргі **демографиялық ахуал** әлсірегенімен, негізінен сақталады деген болжам бар. Олай болса, 20 жылда елдегі қазақ

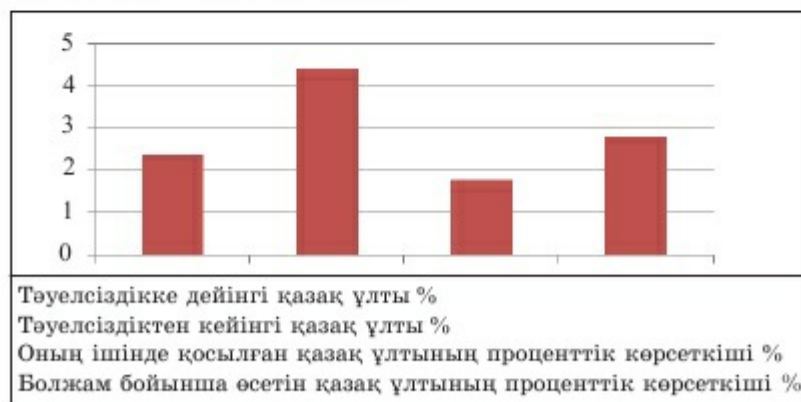
ұлтының үлес салмағының 65 проценттен 85 процентке дейін артатындығы күдік тудырмайды. Алдағы уақытта Қазақстанның этникалық бет-бейнесі түбегейлі өзгеріп, ол моноұлттық сипат алатыны анық. Елбасы Н.Ә.Назарбаев осы өзгерістерді есептей келе, Қазақстанды «Қазақ мемлекеті» деп атауды ұсынды.

Халықтың табиғи, сандық өсімі ұлттық тілдің және тарихи сананың жаңғыруымен қос-қабат жүріп отыруы керек. Саны өскен қазақ ұлтының өкілдері ана тілін сақтап, түгел дерлік қазақ тілінде сөйлесе, Қазақстанның қазіргі ұлттық бейнесі де жаңа сапалық деңгейге көтеріледі. Қазақ ұлтының бүгінгі **тарихи миссиясы** – осы шараны іске асыру. Барлық қазақ ана тілінде сөйлеп, мемлекеттік тілді **қоғамдық қатынастардың** барлық саласында пайдалануға міндетті.

«Ана тілі – ардың ісі». Данышпан Абайдың «Біріңді, қазақ, бірің дос, көрмесең, істің бәрі бос» деген ұлағатын **темірқазық** ретінде ұстанып, тәуелсіздік берген тарихи мүмкіндікті толықтай пайдалану – әр қазақ азаматының парызы. Ал Ахмет Байтұрсынұлы «Халықтың түзелуінің үміті – жастарда» деген.

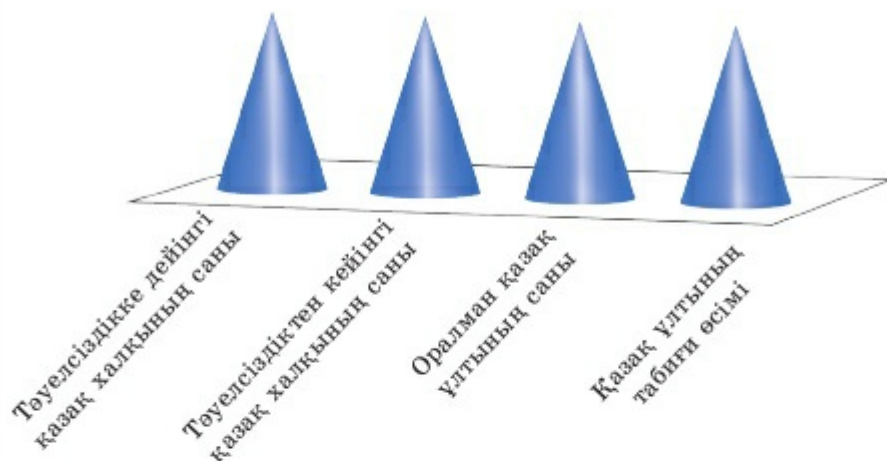
С. Борбасов

- 6. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің мағынасын түсіндір. Оларды қатыстырып сөйлем құра.
- 7. Қазақ халқы өсімінің проценттік көрсеткіштері туралы мәліметтерді графикке түсір.

1-сурет. Қазақ халқы өсімінің проценттік (%) көрсеткіші

- 8. Қазақ халқы өсімінің сандық көрсеткіші туралы мәліметтерді графикке түсір.

2-сурет. Қазақ халқы өсімінің сандық (млн) көрсеткіші

- 9. Демограф-ғалым Мақаш Тәгімовтың сөзін оқып, түсіндірмелі салалас сөйлемдерді анықта. Олардың жасалу жолын айтып бер.

Санақ болмай, санақ жүргізбей халқыңның санын, құрамын білмей ел ретінде қалай дамисың? Сондықтан санақ әр уақытта жүріп тұрады. Санақ туралы айтарым сол – бұл санақ кездейсоқ емес, әрбір 10 жыл сайын жүргізілетін бүкіл-одақтық және әлемдік санақтың бірі. Бүкіл әлем халқының санын білу мынадай жолмен болады: әрбір елде 0-ге бітетін сандарға жақын немесе 9-бен не 10-мен аяқталатын жылдарда санақ жүргізіледі. Санақ жүргізілмеген бір ғана ел бар: Ауғанстанда санақ еш уақытта жүргізілген жоқ. Онда санақ жүрмеуінің бірнеше себептері бар: бірі – ылғи қантөгіс, соғыс, екіншісі – артта қалушылық. Айтарым сол: санақ өзімізді білу үшін де керек.

«Түркістан» газетінен

10. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашақта Қазақстанды Қазақ мемлекеті деп атауға болады» деген пікірін қандай деректерге сүйеніп айтқанын дәлелде. Жауап нұсқаларын Вени диаграммасына салып түсіндір.

11. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Қазақ ұлтының бүгінгі тарихи миссиясы не?
- 2) Бұл тарихи миссияға сенің қатысың бар ма? Бар болса/ жоқ болса, дәлелде.
- 3) Данышпан Абайдың «Біріңді, қазақ, бірің дос, көрмесең, істің бәрі бос» деген нақыл сөзінің мәнін түсіндір.

12. Төмендегі проблемалық сұрақтар бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

- 1) Тәуелсіздік бізге қандай тарихи мүмкіндіктер берді?
- 2) Ол мүмкіндіктерді қалай пайдалануымыз керек?
- 3) Ол не себепті әр қазақ азаматының парызы болуы тиіс?

13. «Қар кесегі» әдісі бойынша шеңбер құрып, бүгінгі тақырыпты қорытындылаңдар.

3–4-сабақ

ТАҒДЫРЛАС ЕЛДЕР

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Посткеңестік елдер деген не?
- 2) Қай елдер посткеңестік елдерге жатады?
- 3) Тақырып неліктен «Тағдырлас елдер» деп аталған?
- 4) Бұл мемлекеттердің халқы, саны туралы қандай мәлімет білесің?

2. Мәтіндегі негізгі ойды анықта. Әр жылдардағы халық санын сызбаға түсір. Сұрақтарға жауап бер.

1916 жылы исі қазақ шамамен 5 миллион 650 мың болса, 1921 жылы 1 миллион 800 мың, 1933 жылы 3 миллион 400 мыңға құлдырап кетті. Сонда жан алып, жан беретін жекпе-жекте өмірді өлім жеңгені ме? Ата-бабалар ұдайы ішіп-жеуді дағдыға айналдырмай, қойын құрттап, айранын

ұрттауды кәсіп етіп қана қоймай, жар сүйіп, үрім-бұтақ жайғызыпты. Сейіл-серуен құрып, ит жүгіртіп, құс салып, балуан белдестіріп, ат суытып, бақ сынапты. Бұның баршасы ұрпақ қамы үшін, салауатты өмір салты үшін. Егер Абай жүйрік баптап, тоғызқұмалақ пен шатыраш ойнап, Балуан Шолақ (Нұрмағамбет) шаршы топта кірдің тасын көтеріп, Мұхтар аяқдоп құса еріккеннің ермегі ме? Рухы биіктер алуан спорттың әр түрін жансерік етіп, сарыуайымға салынбай, сергелдеңге түспей-ақ сәулелі сеніммен алға аттады. Олардың өрен өмірі мен өшпес өнегесі мәңгі ұмытыла ма?!

(А. Нысаналин)

1) Біздің ата-бабаларымыз ұрпақ қамы үшін, олардың салауатты өмір сүруі үшін не істеген?

2) Олардың қандай өнегесін жалғастырып жүрсің немесе жалғастырғың келеді?

3. 1916–1933 жылдар аралығында қазақ халқы санының кемуінің себебін анықтаңдар. Әр топ өз болжамын дәлелдеп айтсын.

Топтық жұмысқа қойылатын талаптар:

- ойдың нақтылығы;
- келтірілген деректердің шынайылығы;
- деректердің қазақ халқының тарихымен сәйкестігі;
- ойдың сауатты, жүйелі жеткізілуі.

Тілдік бағдар

Талғаулы салалас

Құрмалас сөйлем құрамындағы тең дәрежеде байланысқан екі жай сөйлемде айтылған іс-әрекеттің біреуі ғана орындалатынын білдіретін салалас түрін **талғаулы салалас құрмалас сөйлем** дейміз. Талғаулы салаласқа енген жай сөйлемдердің арасы *не, немесе, я, яки, болмаса, не болмаса, әлде* жалғаулықтары арқылы байланысады. Мысалы: *Халық санағын не биыл жылдың аяғында жүргізеді, не келесі жылдың басында жүргізеді.*

Жай сөйлемдер тек жалғаулықты шылаулар арқылы байланысады да, араларына үтір қойылады.

_____ не _____, не _____.

4. Мәтінді оқып, жанрлық ерекшелігін анықта. Талғаулы салаластарды тауып, жасалу жолдарын түсіндір. Жоспар құр.

Посткеңестік елдерде адам саны таңғаларлық жылдамдықпен азайып келеді. 1991 жылы тәуелсіздік алған соң, Украина халқы 6 миллион адамға кеміді.

1980 жылдары Кеңес Одағы бала санын көбейту саясатын жүргізіп, жақсы нәтижеге жетті. Бірақ бұл үрдіс көпке созылмады. КСРО тараған соң, барлық республикада бала туу көрсеткіші азайды. Себебі мемлекеттік балабақшалар не жабылды, немесе жекешелендірілді. Соның нәтижесінде бала қарау шығыны артты. Күнкөріс шығыны көбейгені сонша – көпбалалы отбасылар кедейлене түсті.

25 жыл өткен соң, Ресей Еуропа бойынша туудың ең жоғары көрсеткішіне жетіп отыр. Бала туу көрсеткіші халықтың өсімін анықтаудағы негізгі фактор болып саналады. Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан мен Өзбекстан бала туу бойынша бұрын-соңды болмаған жетістікке жетті. Қазақстан халқы этникалық орыс және немістердің қоныс аударуынан соң, едәуір кеміді. Дегенмен жоғары туу көрсеткішінің арқасында қайта өсті.

Посткеңестік мигранттардың көбі Ресейге көшті. Олардың біразы Одақ тараған соң, не туыстарын іздеп барған этникалық орыстар болды, не болмаса білім мен жұмыс іздеп барғандар болды. Үш миллион украиналық Ресейге қоныстанған. Балтық эмигранттары да қалың, бірақ олардың көбі Ұлыбритания мен Германияға қоныс аударды. Эмигранттар арасында жастар өте көп. Соның кесірінен білімді жастар азайып, еңбек нарығында бәсеке әлсіреді, бұл демографияға да теріс ықпал етуде.

«Егемен Қазақстан» газетінен

5. Мәтіндегі тарихи деректерге сүйене отырып, бұрынғы КСРО елдеріндегі халық санының өзгеріске ұшырауының себептерін түсіндір.

6. Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан мен Өзбекстан елдері бала туу бойынша бұрын-соңды болмаған жетістікке жетуінің себебі неде?

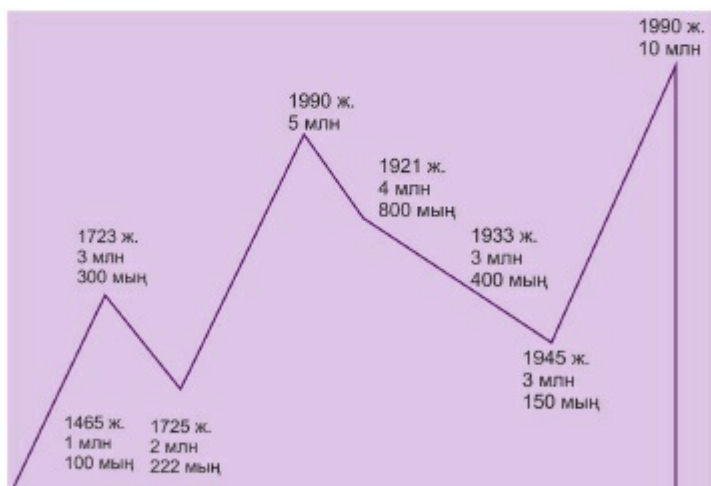
7. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Үкімет халық санының өсіміне неліктен қатты алаңдайды деп ойлайсың?
- 2) 1989 жылы КСРО халқының санының көп болу себебі неге байланысты болды?
- 3) Қазіргі уақытта әлемде қандай мемлекеттер демографиялық көрсеткіш бойынша алдыңғы қатарда тұр?
- 4) Қалай ойлайсың, халықтың өсімі жағынан Украина неліктен Өзбекстаннан қалуы мүмкін?

8. «Редактор» әдісі. Мәтінді қалпына келтіру. Тарихи деректер бойынша шамамен өткен ғасырлардағы қазақ халқының өсу деңгейі берілген графиктегі мәліметті пайдаланып, мәтін құра. Мәтіннің кіріспе және қорытынды бөлімін жаз.

Мәтін құрауда мына сөздерді пайдалан: ғасырлардан ғасырларға, кейбір құжаттар, көзге жас үйіріледі, кему, иек артты, қасірет-құрбандық, «тар жол, тайғақ кешу», қан төгу, аман-есен, тәубе.

9. Мақаладағы негізгі ойды анықтап, тақырыппен байланысын айт. Кеңес дәуіріндегі Ресей империясының шовинистік пиғылы мен ұлтшылдығының қазақ халқының өсіміне әсері болды ма?

1926 жылы Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытовтың мақаласындағы: «Қазақстанның ұлтшылдығы үстемдікті ба-

ғындыруды көкसेген, шегіне жеткен озбыр ұлтшылдық емес, алдымен бас қорғауға, жансауға қылуға, жете алса, теңдік алуға ұмтылған тіленші ұлтшылдық. Тұрмыс жүзінде уақ ұлттардың қалың бұқарасы теңгерілмей, ұлтшылдық жойылмайды» дейтін ұлағаты нені аңғартады?

Мұсылман күнтізбесінен

10. «Қолдорба» әдісі бойынша бүгінгі сабақты қорытындылаңдар.

5–6-сабақ

ШЕШІМ

?

1. Сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орында.

- 1) «Отбасы – алтын ұя» деген мақалдың мағынасын түсіндір.
- 2) Қандай да бір шешім қабылдамас бұрын отбасыңмен ақылдасасың ба?
- 3) Ата-ананы құрметтеу ұғымы жайлы кеңірек баяндап бер.
- 4) «Мен үшін менің отбасым...» дәйексөзін өз ойыңмен жалғастыр.

2. «Ассоциограмма». «Отбасы құндылықтары» деген сөзді естігенде ойыңа не келеді? Өз отбасыңда құндылық болып саналатын нәрселерді жаз.

3. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) «Отбасы берекесі» дегенді қалай түсінесің?
- 2) Бір отбасында өмір сүру үшін әр адамның бойында қандай қасиеттер болуы керек?
- 3) Отбасында ата-ананың ең маңызды міндеті қандай?

- 4. Адамдар қандай мақсатпен отбасын құрады деп ойлайсың? Ойыңды дәлелдеп, жазбаша жауап жаз.

Тілдік бағдар

Кезектес салалас

Құрамандағы жай сөйлемдері іс-әрекет, оқиғаның кезектесіп келуін білдіретін, тең дәрежеде байланысқан құрмаластың түрін **кезектес салалас құрмалас сөйлем** дейміз.

Кезектес салалас құрмалас сөйлемдер тек жалғаулық шылаулардың қатысуымен жасалады. Оның екі сыңарында да іс-әрекеттің жүзеге асуы кезектесіп келе береді.

Кезектес салалас *бірде, біресе, кейде, кей* жалғаулық шылауларымен байланысады. Мысалы: *Оның отбасы туралы сөздері біресе көзіме жас ұйірді, біресе жүрегіме жылу ұялатты. Жұмыс бабымен бірде отбасымен қауышады, бірде қоштасып іссапармен жолға шығады. Кей жылдары ұл балалар дүниеге көп келеді, кей жылдары қыз балалар көп туылады.*

___ бірде _____, _____ бірде _____.

- 5. Мәтінді оқы. Салалас құрмалас сөйлем түрлерін анықтап, жасалу жолдарын түсіндір.

Бұл отбасында күн сайын бір жаңалық болады, алайда бұл жаңалық ақ орамалды ананы мазасыздандырып жіберді.

– Даниярдың өзі келіп айтпақ ойы бар еді, жұмыстан қолы тимеді, – деп Ілияс сөзін аяқтады.

Кеше ғана жоғары оқу орнын қызыл дипломға аяқтап, мамандығы бойынша жұмысқа орналасқан ұлының неге мұндай шешім қабылдағанын Жібек апа біле алмады. Оған бұл хабардың әсер еткендігі сонша – бір нүктеге қадалып отырды да қалды.

– О несі-әй а? Оның бұйткені қай сасқаны? Бір жылға емес, он жылға емес, біржола кетемін дегенді қайдан шығарып жүр? – деген әкенің назын да Жібек естіп отырған жоқ.

Құлазыған көңілі баласының суретін жұбаныш көре ме әлде көп ойдан арылудың бірі ме, әйтеуір суретке қарап

тұнжырап отыр. Жібектің көңілін шарпыған сұрақ: «Неге? Не үшін? Өлде бұған тұрмыс жағдайының әсері болды ма екен?» Анасы не ойларын білмеді. Алабұртқан ана көңілі бірде сенді, бірде «мүмкін емес» деді.

Расында да, Даниярға шетелден жұмыс ұсынғанда ойланбастан келісе кетуінің себебі – дәл осы тұрмыс жағдайының төмендігі болатын. Жақсы пәтер, қомақты жалақы ұсынған соң, келісімге қол қойған ол, ата-анасына айтуға батылы бармай, үйіне досын жіберген еді.

Бүгін жұмыстан шыға сала ұшып кетуі керек. Алайда жұмыс уақыты аяқтала бастаған кезде, ол біресе анасын ойлады, біресе әкесін ойлап, ойы сан-саққа жүгірді. Уақыт таяп, жолдастары өуежайға жинала бастаған кезде, Данияр киімдерінің қалып қойғанын айтып, үйіне қарай бет алды...

П. Өзіханова

6. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап бер.

- 1) Данияр ата-анасына кететінін өзі айтпағаны дұрыс болды ма?
- 2) Ол үйіне не үшін бет алды?
- 3) Даниярдың бұл әрекетін өз ойынан қайтып, шетелге кетпейтін болды деп есептеуге бола ма?
- 4) Мәтін соңын өз қиялың бойынша аяқтап, сыныптастарыңмен бөліс.

7. «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада» деген мақалды қалай түсінетініңді айтып, мәтінмен байланысы бар-жоғын дәлелде.

8. Даниярдың іс-әрекетін қалай бағалайсың? Төмендегі кестені толтыр. Сен Даниярдың орнында болсаң не істер едің?

Даниярдың іс-әрекеті	Сенің іс-әрекетің

 9. Төменде берілген жалғаулықсыз салалас құрмалас сөйлемдерді жалғаулықты салаласқа айналдырып жаз.

Жолдасым қатты жараланды, мен оны тастап кете алмадым. Көз қорқақ, қол батыр. Анам маған қуыршақ берді, ағама доп берді. Алыстан әлдекімдердің күбірлеген дауысы естіледі, қай жақтан естілетінін шамалай алмаймын. Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, қар суы сықылды тез суалар.

 10. Төменде берілген жалғаулықтарды қолданып, «Менің отбасым» тақырыбына диалог құрыңдар. Оны дауыс ырғағымен оқыңдар. Жалғаулықтар салаластың қай түріне жататынын айтыңдар.

Бірақ, өйткенмен, сондай, мынау, немесе, әлде.

 11. Жақында Отбасы күні аталып өтеді. Соған орай ата-анаңа ашықхат дайында. Ашықхатта салалас құрмалас сөйлем түрлерінің болуын ескер. Сабақ соңында үздік ашықхат иесі анықталады.

Жұмысқа қойылатын талаптар:

– ата-ананың қадір-қасиеті туралы мақал-мәтел не дәйексөздің болуы;

– ата-ананың сенің өміріңде алатын орны;

– ата-анаңды қалай бағалайтыныңды;

– болашақта үміттерін қалай ақтайтыныңды;

– перзенттік тілегіңді сауатты, жүйелі жеткізу.

 12. Халық жазушысы М.Мағауиннің пікірімен келісесің бе? Ойыңды дәйекте.

Әйел қандай болады – ұлт сондай болады! Арғы замандарда қазақтың қуатты болуы, құдіретті болуы, осыншама байтақ жерді алуы – ең алдымен сол қазақ қызының арқасы. Қазақ айтқан ғой, алып анадан туады деп. Қазақтың алып аналары алып ұлдар туған. Елдің рухын ұстаған, ошағын түтеткен. Ер-азаматтың басын сыйлаған. Жас ұрпаққа тамаша тәрбие берген. Соның арқасында Қазақ ересен күшті халық болып, осыншама байтақ жерді иеленіп, ұлы мемлекет құрған.

М. Мағауин

Үлгі: Мен Мұхтар атаның сөзімен келісемін. Себебі ...

13. Сабақтан алған әсеріңді ауызша айтып бер.

7-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. Мәтінді оқып, салаластың қай түрі қолданылғанын тап.

Отбасы – адам баласының алтын діңгегі, өйткені адам ең алғаш шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап, отбасында ержетіп, тәрбие алады. Отбасының әрбір адам үшін ықпалы мен әсер-күшін өмірдегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайтындай, себебі ата-ананың балаға деген тәрбиесінің орнын еш нәрсе толтыра алар емес. Отбасы мүшелерінің жас шамасы әртүрлі болса да, олардың арасында бір-бірімен рухани жақындығы, мақсат ынтымақтастығы бар.

2. Мәтіннің мазмұнына сай кіріспе және қорытынды бөлімдерді жаз. Олардың арасын байланыстырушы сөз орамдарын қолдан.

3. Төмендегі мысалдардың салаластың қай түріне жататынын тап.

Мысалдар	Ыңғайлас салалас	Қарсылықты салалас	Себеп-салдар салалас	Түсіндірмелі салалас	Талғаулы салалас	Кезектес салалас
Бас болмақ оңай, бастамақ қиын.						
Болашақта Қазақстанның этникалық бет-бейнесі түбегейлі өзгередіні сонша – моноұлттық сипат алады.						

Ол біресе анасын ойлады, біресе әкесін ойлады.						
Тәртіпке бас иген құл бол- майды, тәртіпсіз ел бол- майды.						
Не туыстарын іздеп барған этникалық орыстар болды, не болмаса білім мен жұ- мыс іздеп барғандар болды.						
Еңбек қылмай тапқан мал, дәулет болмас, Қардың суы секілді тез суалар.						

4. Мәтінді оқы. Тақырып қойып, стилін анықта. Салалас құрмалас сөйлем түрлерін тауып жазып, жасалу жолдарын түсіндір. Халық жазушысы М.Мағауиннің ойын жалғап, ер балалардың да демографиялық өсімге жауапты екенін дәлелдеп айт.

Халықтың болашағы, халықтың өсуі, елдің келешегі әйелдің аналық көзқарасына байланысты. Арғы уақытта қазақтың қыздары көпбалалы болды. Ана болу деген өте ардақты міндет еді. Алайда заманның ыңғайымен, келешекте «бір бала, екі баладан артық туудың керегі қанша немесе, тіпті, баланың қажеті не» дейтіндер шығуы мүмкін. Егер қазақ әйелі осындай бағыт ұстанса, айтарым сол: онда біздің халқымыз сөзсіз құрдымға кетеді! Қазір бүкіл Еуропа халқы кеміп жатыр. Анау дамыған деген халықтар, мәселен, ағылшыныңыз, немісіңіз, италияныңыз... қай-қайсы болсын, тұрғындарының саны жағынан жылма-жыл азайып барады. Ресейде де әйелдер өзінің негізгі міндетін ұмытуы салдарынан жыл сайын орыс халқы 1 миллионға кеми түсетіні айтылып та, жазылып та жүр. Алдағы уақытта бұл көрсеткіш мынадай болуы ғажап емес: халық саны әрі қарай құлдырай беруі мүмкін. Ал қазақ халқы ескі дәстүрін біршама сақтағандықтан, өз дәрежемінде өсіп-өніп жатырмыз. Бірақ қазақтың қызы аналық парызын естен шығарса, өзінің шаңырақ, отбасы ұйытқысы екенін ұмытса немесе бір баламен шектелсе, бұл қауіп біздің халқымыздың тағдырында орны толмайтын апатқа алып келеді. Қыздарымыз,

мейлі қоғамдық қызметін атқарсын, мейлі жеке салада болсын, өзінің аналық міндетін ешқашан ұмытпасын дегім келеді. Еліме тек қана игілік, жақсылық тілейтінім түсінікті: біріншіден, ұлттық дәстүрден қол үзбеуіміз керек, екіншіден, ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-салтты берік сақтауымыз керек. Сонымен қатар қазақ қызы қаншалықты оқыса да, қандай жоғары лауазымды қызметте жүрсе де, ең алдымен өзінің Ана болатынын, яки Ана екендігін, халықтың болашағы өзіне қарап тұрғандығын, сол өзінің бір негізгі Аналық парызын, халқының алдындағы ең бір қастерлі міндетін естен шығармаса екен. Олардың болашақтағы өмірі сәбісіз, баласыз нұрлы болмайтынын ерте түйсінгені жөн. Біздің қыздарымыз қалайда көпбалалы болуға тиісті. Қазақтың қызы барлық кезеңде де өз халқының ұлылығына ұйытқы болып келді, олар алдағы уақытта да өзінің осынау жоғары биігінен көріне береді деген сенімнен айнымаймын.

М. Мағауин

5. Мәтінді оқып, М.Мағауин мен Ш.Мұртазаның сөзіндегі ортақ идеяны анықта.

Біздің ұлттың саны аз. Қазақстан халқы 17 миллионның ар жақ, бер жағы деп жүрміз. Оның 8 миллиондайы қазақ. Бұл қалай болғаны? Бір-ақ уыспыз. Жер деген жетеді. Сонау Алтайдың ар жағынан Атырау жақтағы Азғыр дейтін жерге дейін созылып жатыр. Мынау Тәңіртаудан бастап, Сібірдің шетіне дейін біздің жер. Осыншама кең-байтақ елде бір-ақ уыс халық тұрады.

Біздің демографиямызды не күтіп тұр алда? Осылай қала береміз бе? Құран Кәрімде не айтылады? Әйелдің міндеті не өзі? Бала өсіру, тәрбиелеу, халықтың санын көбейту емес пе?!

Ш. Мұртаза

6. Өр топ Ш.Мұртазаның «Біздің демографиямызды не күтіп тұр?» деген сауалына және «Демографияны қалай көтеруге болады?» деген сұрақтардың жауабын іздеп, бірнеше нұсқалы жауап жазыңдар. Ойларыңды дәлелдендер.

7. Пысықтау сұрақтары. Сұрақтарға жауап бер.

1) Тек жалғаулық шылаулар арқылы ғана жасалатын салалас құрмаласқа мысал келтіріп, жалғаулығын көрсет.

2) Жалғаулықсыз қарсылықты салалас сөйлемнің баяндауыштары қандай тұлғалы сөздерден жасалады?

3) Салалас құрмаластың қай түрі ешбір жалғаулықсыз жасалады?

4) Қай салаластың жалғаулық шылаулары сөйлемде бір-ақ рет қайталанады?

5) Төмендегі құрмалас сөйлемдерде неше жай сөйлем бар? Олар өзара қалай байланысқан?

а) Бірақ тентектің де әр түрі болады, біреу қорлыққа, ызаға шыдай алмай, лажсыз тентектік қылады, біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді (*С.Сейфуллин*).

ә) Өмір өзгерді, өңір гүлденді, әлі де өсіп, өркен жаяр өмір сөні еңбек нәтижесімен гүлдене бермек (*газеттен*).

8. «Болашаққа хат». Болашақ ата-ана ретінде қазақ халқының тағдыры жас ұрпақтың қолында екенін дәлелдеп, хат жаз.

6-БӨЛІМ

БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ КЕЛЕШЕГІ

Бұл бөлімде:

- *мәтін мазмұнына қатысты сұрақтарға болжаммен жауап беруге;*
- *өз ойыңды дәлелдеп, эссе жазуға;*
- *ауызша және жазбаша мәтіндер бойынша құрделі жоспар құруға;*
- *сабақтас құрмалас сөйлемдердің мағыналық түрлерін ажыратуға дағдыланасың.*

1. Сұрақтарға жауап беріп көр.

- 1) Биотехнология деген не?
- 2) Ата-бабаларымыз биотехнология ғылымын білген бе?
- 3) Биотехнология қай ғылым саласымен байланысты деп ойлайсың?

2. Мәтінді ұнтаспадан тыңдап, негізгі ақпараттарды саралап жаз.

3. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер. Мазмұнын баянда.

- 1) Биотехнология ғылымын дамыту арқылы қандай проблемаларды шешуге болады?
- 2) Биотехнология қандай салаларда қолданылады?
- 3) Өзің биотехнолог маманы болсаң, қандай жаңалық ашар едің?

4. Тыңдалым мәтініндегі тірек сөздер мен сөз тіркестерін жаз. Оларды қатыстырып, құрмалас сөйлемдер құра.

5. Пікіралмасу. Тыңдалым мәтініндегі ақпаратты пайдаланып, диалог құрыңдар.

Тілдік бағдар

Сабақтас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлері

Сабақтас құрмалас сөйлем мағыналық жағына қарай:

- мезгіл бағыныңқылы;
- шартты бағыныңқылы;
- қимыл-сын бағыныңқылы;
- себеп бағыныңқылы;
- мақсат бағыныңқылы;
- қарсылықты бағыныңқылы сабақтас болып алты түрге бөлінеді.

Мезгіл бағыныңқылы сабақтас

Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі істің мезгілін білдіретін құрмалас сөйлемнің түрі **мезгіл бағыныңқылы сабақтас** деп аталады. Ол *қашан? қашаннан бері? қашанға шейін?* сұрақтарына жауап береді. Мезгіл бағыныңқылы сөйлемнің баяндауыштары алуан түрлі болады.

а) Жатыс септік тұлғасындағы есімшеден болады (-ған + да, -ген + де). *Біз көктемде ауылға барғанда, айнала құлпырып, жер жасыл жамылып жатты.*

ә) Есімше тұлғалы етістік пен *кезде, шақта, уақытта* деген мезгіл мәнді көмекші сөздердің тіркесінен болады. *Халық саны күрт өсіп, азық-түлік тапшылығы байқалған уақытта, биотехнология ғылымы ұсынған әдістер арқылы шешім табуға болады.*

б) Барыс және шығыс септік тұлғасындағы есімше мен *шейін, дейін, кейін, соң, сайын, бері, бұрын* шылауларының тіркесінен болады. *Ғылым мен технология дамығаннан кейін, медицинада тың дүниелер ашылып жатыр.*

в) *-ша, -ше* тұлғалы есімшеден болады. *Баяндамашы сөзін бастағанша, залдағылар өзара ақылдасып отырды.*

г) Көсемшенің *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі* тұлғасынан болады. *Еліміз тәуелсіздік алғалы, отыз жылға жуық уақыт болды.*

ғ) Етістіктің шартты райынан да болады. *Ол театрға асығып келсе, қойылым басталып кетіпті.*

д) *-ысымен (-ісімен)* қосымшалы етістіктен болады. *Серік оқуды бітірісімен, жұмысқа орналасып алды.*

 6. Төмендегі сөз тіркестерін қолданып, мезгіл бағыныңқылы сөйлем құрап жаз.

Айтқан соң, барғаннан кейін, ауылға қайтқанда, өнін бастағанша, сабақ басталысымен, тәуелсіздік алғалы, жақсымен сөйлессең.

 7. Кестені толтыр.

Түрі	Ережесі	Мысалы
Мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем		

8. Берілген сөздер мен сөз тіркестерін қатыстырып, мезгіл бағыныңқылы сөйлем құра.

Биотехнология, ауылшаруашылығы, медицина, қымыз бен шұбат, азық-түлік тапшылығы.

9. Мәтінді оқып, мезгіл бағыныңқылы сөйлемдерді тап.

Ата-әжелеріміз ежелден микроағзаларды қымыз бен шұбат, айран ашытуға, құрт пен ірімшік және т.б. тағамдарды дайындауға пайдаланған.

Халқымыздың сүтке сүйеніп, оны әрі тамақ, әрі сусын еткені рас. Жаздың күні сауған сүттен қыстық азық-түлігін даярлап алудағы сүт тағамдары технологиясын өбден жетілдіре білген ұлтымыздың ұлылығына тәнті боласың. Жалпы бие сүті, сиыр сүті, қой сүті, түйе сүті деп аталғанымен, олардан сауылған сүт тағамдары түрлі-түрлі, түлік түрлеріне қарай атаулары да әр алуан.

«Қымызы жоқ үйдің қызығы жоқ» деп білетін қазақ қонағы үйінің маңына желілеп құлын байламаған, үй маңынан мұрын жарар қымыз иісі шықпаған үйге ат байламауға тырысқан. Қымыздың молдығы – тоқшылықтың, барлықтың белгісі.

Халқымыздың сан ғасырлар бойғы өбден жетілдірумен болған тәжірибесінің нәтижесінде қымыз сүті сауылған биенің жасына қарай, ашыту уақытының ұзақтығына қарай, жылдың қай маусымында дайындалғанына қарай, дәмділігі мен қуат-күшіне қарай әртүрлі атаулар береді.

Қатық – ұйытылған қой сүтінің айраны. Оның осылай аталатын себебі ұйыған кезде, батырған қасық тік тұратындай бауыр сияқты дірілдеп тұрады.

Сиырдың сүті немесе қойдың сүтіне аздап су қосып пісірген соң, ұйытқымен ұйытып айран өзірлеген. Айранның қатықтан айырмашылығы – қою емес, сұйықтау болады. Сүттің қаймағын алып та, алмай да ұйыта береді. Көбінесе сусын ретінде пайдаланатындықтан, оның майлы болуы шарт

емес, сондықтан көбіне піскен сүттің қаймағын басқа тамақ үшін пайдаланады.

Қыстық азық ретінде даярланатын азық-түліктің бірі – ірімшік. Сүтке айран, іркіт тамызып, отқа қойса, ол іріп, ақ ірімшікке айналады. Пісіргенге дейін өздігінен ашып кеткен сүтті де қайнатып, ақ ірімшік алып жатады.

«Қазақы дастарқан» кітабынан

10. Мәтін мазмұны бойынша ой бөлісіңдер.

1) Айран, қымыз, ірімшік және т.б. өнімдердің биотехнология ғылымымен қандай байланысы бар?

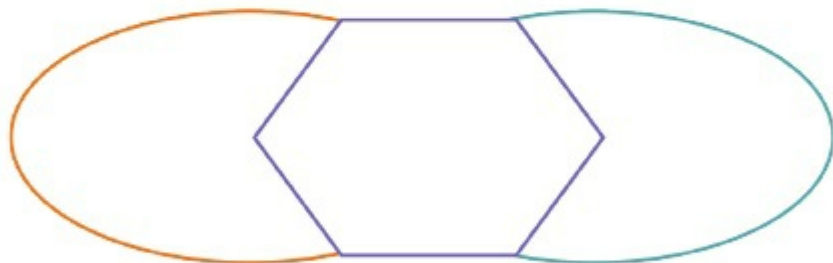
2) Биотехнология ғылымын тағы қандай тағам түрлерін дайындауға пайдаланады?

11. 1-топ оқылым мәтініне жоспар құрады; 2-топ мәтіндегі ойды аяқтайды; 3-топ «Қазіргі кезеңде биотехнология ғылымы керек пе?» тақырыбы бойынша шағын баяндама жасайды.

12. Мезгіл бағыныңқылы сабақтас және ыңғайлас салаластың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын Венн диаграммасы бойынша толтыр.

13. Мезгіл бағыныңқылы сөйлемдерді қатыстыра отырып, «Ағарған ішкен азбайды» тақырыбы бойынша мәтін құрап жаз.

14. «Артық болмас білгенің!»

Балқаймақ. Ашымаған сүттен алынған кілегейді майы шыққанша баяу отқа қойып қайнатады. Майы мен тортасы араласып тұрған балқаймақ – дастарқан сәні ғана емес, науқастанған адамның тез әл жинап, оңалып кетуі үшін де берілетін шипалы ас. Оны дайындаған кезде, аздап қана шекер не бал қосуға болады.

Кілегей. Шикі сүттің бетіне түскен немесе сүтті ашымай тұрғанда сүт тартатын машинаға тартып алған маңызы осылай аталады. Біраз жерлерде мұны шикі қаймақ деп те атайды. Кілегей де көбіне шайға қосып ішу үшін пайдаланылады.

Малта. Сүзбеден сығып, домалақтап дайындаған уақ құрт. Балалар мен үлкендердің сүйікті асы. «Құрттың атын малта қойыпты» дейтін бұрынғыдан қалған сөз малтаның тегін нұсқап тұрса керек.

15. «Аяқталмаған 5 сөйлем» әдісі бойынша сызбаны толтыр.

- 1) Бүгін мен ... білдім.
- 2) ... қызықты болды.
- 3) ... қиын болды.
- 4) ... тапсырманы мен орындадым.
- 5) ... екенін түсіндім.

3–4-сабақ

БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ

1. Төмендегі сұрақтар бойынша пікірлесіңдер.

1) «Адам денесінің жетілуі – оның денсаулығы; егер денің сау болса, онда оны сақтамақ керек, ал егер сау болмаса, онда денді сауықтыру керек», – деген әл-Фарабидің сөзін қалай түсінесің?

2) Қалай ойлайсың, салауатты өмір салтын ұстанып, дәрі-дәрмексіз емделуге бола ма?

3) Биотехнологияның медицина саласындағы қандай жетістіктерін білесің?

2. Мәтінді мұқият тыңда.

3. Тыңдалым мәтіні бойынша парталас досыңмен сұхбаттас.

- 1) Қазір медицинада қандай жаңалықтар бар?
- 2) Медицинада қандай дәрі-дәрмектер шығарылуда?

 4. Топқа бірігіңдер. Болашақта медицинада қандай жаңалықтар болуы мүмкін екенін постер арқылы көрсетіңдер.

 5. Тыңдалым мәтініндегі негізгі ойды анықтап, соған байланысты шағын хабарламалық мәтін құрап жаз. Оны сынып алдында оқып бер.

Тілдік бағдар

Шартты бағыныңқылы сабақтас

Бағыныңқы сөйлем басыңқыда айтылған іс-қимылдың шартын білдіретін сабақтастың түрі **шартты бағыныңқылы сабақтас** деп аталады. Шартты бағыныңқылы сөйлем *қайтсе? не етсе? қайткенде? не еткенде? қайтпей? не етпей? қайтпейінше? не етпейінше?* сұрауларының біріне жауап береді.

Шартты бағыныңқылы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады.

а) Етістіктің шартты рай түрінен болады. *Осындай қалың жұрт батысқа қарай ағылып бара жатса, сол көптің бірі боп біз қандай оп-оңай араласып кетер едік.*

ә) Болымсыз етістіктің -й тұлғалы көсемше түрінде болады.

*Тебінгі терге шірімей,
Алты малта ас болмай,
Тұң қатып жүріп тұс қашпай,
Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет)*

б) Жатыс септік тұлғасындағы есімшеден болады. *Театрға кешікпей барғанда, қойылымға үлгерер едің.*

 6. Медицина және денсаулыққа қатысты шартты бағыныңқылы сөйлемдер құрап жаз.

 7. Шартты бағыныңқылы сөйлемдерді толықтырып жаз.

- 1) Бәйгеге түсіп жарыспай, ...
- 2) ..., болашақта жақсы дәрігер боласың.
- 3) Елін қорғайтын азамат болса, ...
- 4) Спортпен шұғылданып, денсаулығыңды күткенде, ...
- 5) ..., білім басқа бітеді.

- 6) Мектепте биология және химия пәнін жақсы оқығанда, ...
- 7) Дәрі-дәрмектердің құрамын білмей, ...

Тілдік бағдар

Қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас

Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі іс-қимылдың қалай орындалғанын білдіретін сабақтастың түрі **қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас** деп аталады. *Қалай? қайтін? не етіп?* деген сұрақтардың біріне жауап береді.

Қимыл-сын бағыныңқылы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады.

а) -а, -е, -й және -ып, -іп, -п тұлғалы көсемшеден болады. *Осынша қуаңшылыққа қарамай, жылан биыл да түлеген.*

ә) Есімше тұлғасына -дай, -дей жұрнағы жалғанып жасалады. *Балалар бір анадан туғандай, түрлері бір-біріне ұқсайды.*

б) Болымсыз етістік (-ма/ме, -ба/бе, -па/пе) + с (ортақ етіс жұрнағы) + (-тан, -тен). *Марал Ажарды құтпестен, асыға шығып кетті.*

8. Тыңдалым мәтінінен қимыл-сын бағыныңқылы сабақтасты тауып, айтып бер.

9. 3–4 топқа бөлініп, «Кезекті жарыс» ойынын ойнаңдар. Мезгіл, шартты, қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер құрап, кезекпен айтып жарысыңдар. Кідіріп қалған топ ойыннан шығады.

10. Мәтінді оқып, шартты бағыныңқылы және қимыл-сын бағыныңқылы құрмалас сөйлемдерді тап. Стилль түрін анықта.

Алматыда саумалдан шоколадтың 8 түрін жасайтын өндіріс орны ашылды. Мамандардың айтуынша, бұл – қауіпсіз тағам өндіру бағытындағы теңдесі жоқ инновациялық жаңалық. Өйткені осындай отандық брендті жасап шығару үшін Қазақ тағамтану академиясының президенті Төрегелді Шарманов көптеген ғалым-технологпен бірлесіп, арнайы

зерттеулер жүргізген. Тынымсыз ізденістің нәтижесінде Жер шарындағы теңдесі жоқ шоколад дайындап шығарды.

Қазақ тағамтану академиясының мамандары ойлап тапқан шоколадтың құрамында транс май қышқылдары, қаныққан майлар мен холестерин жоқ. «Шарман» шоколадын жеген адам шөлдемейді, себебі оның құрамында Кубадан әкелінген какаоның жоғарғы сұрыптары бар. Ал қант қосылмаған тәттінің бұл түрі әлемде ешбір мемлекетте шықпай, тек бізде өндірілуі де үлкен жетістік.

– Қант – адамның ең қауіпті жауы. Біздің мақсатымыз – сол қантты араластырмай шоколад шығару. Қазір шоколадтардың бәрінің құрамында қант бар. Қант денсаулыққа зиян. Біз тарихта тұңғыш рет бие сүтін пайдаланып, шоколад жасадық, – дейді Қазақ тағамтану академиясының президенті Төрегелді Шарманов.

– «Ұлытау» шоколадының құрамында қант болмағандықтан, ол түрлі дертпен ауыратын науқастардың қуатын арттыратын емдік тағам, – дейді ғалымдар. Табиғи таза өнім семіздіктен арыламын дейтін адамдарға да өте пайдалы. Сондықтан мамандар сусамыр дертімен ауыратын науқастарға да осы шоколадты жеуге кеңес береді.

Тағамтану ғалымдарының айтуынша, бие сүтінен дайындалған шоколадтың құрамына төмен молекулярлық пептидтер, макро және микро элементтер қосылған. Сол себепті қантсыз шоколадты тек жеңсік ас деп қарамай, халықты сауықтыруға арналған дәрумендік өнім ретінде қабылдау қажет.

«Қармақшы таңы» газетінен

11. «+, -, қызықты» әдісі бойынша оқылым мәтініндегі ақпараттарды сүзгіден өткіз.

12. Оқылым мәтініндегі негізгі ойды сақтай отырып, аннотация жаз.

13. «3 сұрақ» тәсілімен тақырып бойынша төмендегі сұрақтарға жауап жаз. Жауабыңды түсіндір.

1-сұрақ: Не пайдалы?

2-сұрақ: Не қажет?

3-сұрақ: Нені есте сақтау керек?

1. Төмендегі суреттерге қарап, өңгіме құрап айт.

2. Мәтінді мұқият тыңдап, түсініксіз сөздерді дәптеріңе жазып ал. Олардың мағынасын түсіндірме сөздіктен немесе галамтор желісінен қарап анықта.

3. Тыңдалым мәтінінің тірек сөздері мен сөз тіркестерін анықтап, мәтінге тақырып қой. Оларды қолдану арқылы үштік жұбыңмен «АВС» тәсілі бойынша сұхбат құрыңдар. А – сұрақ қояды, В – жауап береді, С – айтқан жауаптарын қадағалап, толық емес жерлерін жазып алып отырады. Өңгіме соңында сұхбатты толықтырып, қорытынды жасайды.

4. Тыңдалым мәтіні бойынша «Қос жазба күнделігі» кестесін толтыр.

№	Үзінді	Түсіндірме
1	«Инженерия» сөзі құрастыру деген мағынаны береді.	

Тілдік бағдар

Себеп бағыныңқылы сабақтас

Бағыныңқы сөйлем басыңқыда айтылған ойдың себебін білдіретін сабақтастың түрі **себеп бағыныңқылы сабақтас** деп аталады. Сұрақтары: *неліктен? не себепті? неге? не деп?*

Себеп бағыныңқылы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады.

а) -дықтан, -діктен қосымшасы үстелген есімшеден жасалады. *Үйдің іші қараңғы болғандықтан, Зәмзегүл есікті айқара ашып қойды.*

ә) Есімше тұлғалы етістікке *соң* шылауының тіркесуі арқылы жасалады. *Балуан аңға көшкен соң, қалғандары да тақыл суыта бастады.*

б) Көсемшенің болымды, болымсыз түрімен айтылады. *Ол өзін-өзі тоқтата алмай, мәуені тағы да жеуге кірісті.*

в) Ашық райлы етістікке *деп* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. *Бүгін жаңбыр жауады деп, қолшатырымызды ала шықтық.*

 5. «Гендік инженерияның қолданылуы» тақырыбы бойынша шартты және себеп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерді қатыстырып эссе жаз.

 6. Сөйлемдерді толықтырып жаз.

- 1) Биыл қар қалың жауғандықтан, ...
- 2) Ауылдан ата-әжем келген соң, ...
- 3) Ол ойын жеткізіп айта алмай, ...
- 4) Гендік инженерия пайда болған соң, ...
- 5) Гендік инженерия дамығандықтан, ...

 7. Мәтінді «Түртіп алу» стратегиясын қолдана отырып, түсініп оқы.

Гендік инженерия немесе генетикалық инженерия – генетикалық және биохимиялық әдістердің көмегімен тұраралық кедергілері жоқ, тұқымқуалайтын қасиеттері өзгеше, табиғатта кездеспейтін жаңа гендер алу. ДНҚ молекуласының

кез келген бөлігін бөтен жасушаға апарып салу, яғни молекулалық деңгейде будандастыру теориялық тұрғыдан алғанда мүмкін екені анықталды. Жануар, өсімдік және микроағзалар гендерінің қызметін қолдан басқаруға болатындығы дәлелденді.

Ауылшаруашылығында өсімдіктің атмосфералық азотты өзіне жинақтап алуы үлкен мәселе болғандықтан, 1970 жылдары азотты фиксациялауға қабілеті жоқ пішен таяқшасына азотты жинақтай алатын басқа бір бактерияның гені салынып, азотты жинақтау қасиетіне ие болды. Медицина саласында жаңа гендерді енгізу арқылы тұқымқуалайтын ауруларды емдеуге болады.

Гендік инженерияны молекулалық және жасушалық инженерия белгілі бір мақсатпен жасанды айқын қасиеттері бар генетикалық материалдарды алдын ала құрастырып, оларды басқа жасушаға енгізіп, көбейтіп, зат алмасу процесін өзгеше жүргізеді. Бұл әдіспен ағзада тұқымқуалайтын ақпаратты көздеген мақсатқа сай өзгертіп, олардың геномын белгілеген жоспармен қайта құруға болады.

«Гендік инженерияның даму тарихы» кітабынан

8. «Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар» тақырыбына материал жинап, оның пайдасы мен зиянын саралап көрсетіңдер.

Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар

пайдасы

зияны

9. *Неліктен? не себепті? неге? не деп?* сұрақтарын қолданып, гендік инженерияға қатысты сөйлем құра.

10. «Қиялыңа ерік бер». Сұрақтарға жауап жаз.

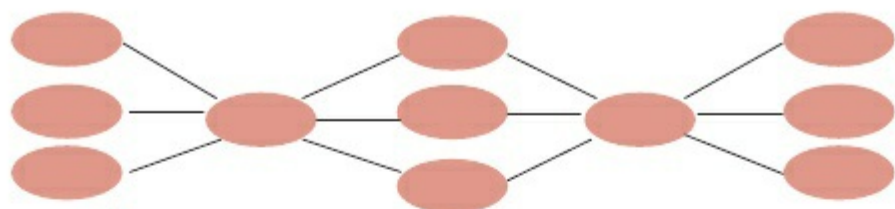
1) Гендік инженерия әдістерін қолданып, қандай жаңалыққа қол жеткізер едің?

2) Гендік инженерия әдістері арқылы өсімдік немесе жануарлардың қандай ауруларға төзімділігін арттырар едің?

3) Осы тақырып аясында тағы қандай ойларың бар?

11. «Қос диаграмманы» толтыр. Қимыл-сын және себеп бағыныңқылы сабақтастың ұқсастығы мен ерекшеліктерін диаграммаға түсір.

12. «Сөйлемдерді толықтыр». Осы тәсіл бойынша сабаққа қорытынды жаса.

Мен ..., өйткені ...

Мен қалайша ...

Неліктен мен ...

Менде мынадай сұрақ бар: ... ?

Сонымен, мен ...

7-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. Сұрақтарға ойланып жауап бер.

1) Қазақстанда гендік инженерия қалай жүзеге асып жатыр?

2) Оның пайдасы мен зияны қандай?

3) Гендік инженерия қай салада ең тиімді болып саналады?

2. «Гендік инженерия» тақырыбына сөйкес «Оймаржан» тізбегін жасаңдар. Бір оқушы бастайды. Оқушылар кезекпен ойды жалғастырып өкетеді.

3. Төмендегі мәліметтерді оқып, сұрақтар құрастыр.

- Гендік инженериядағы тұңғыш тәжірибені 1972 жылы америкалық биохимик П. Берг іске асырды.
- 1978 жылы гендік-инженерия саласында инсулин жасалды.
- 1978 жылы Англияда бірінші пробиркадағы адам Луиза Браун дүниеге келді.

- 1985 жылдың 4 қаңтарында Лондон қаласының клиникасында миссис Коттон бірінші суррогат ана атанды.
- 1986 жылы В гепатиті мен көптеген вирустық ауруға қарсы гендік-инженериялық вакцина және гендік-инженериялық интерферон жасалды.
- 1990 жылы адамның генетикалық картасын құрастыру үшін халықаралық жоба бастау алды.
- 1993 жылы генетикалық өзгертілген өнімдерді дүкен сөрелерінде сатуға рұқсат берілді.
- 1993 жылы К. Мюллис ПТР әдісін ойлап тапқаны үшін, Нобель сыйлығының лауреаты атанды.
- 1997 жылы Я. Вилмут пен К. Кэмпбелл Эдинбург қаласының Рослин институтында жануар эмбрионынан Долли саулығын клондады.

«Гендік инженерияның даму тарихы» кітабынан

4. «Келісемін/келіспеймін» ойыны. Оқылым мәтіні бойынша бірнеше дұрыс не бұрыс сөйлемдерді оқыңдар. «Келісемін» дегендер қол көтереді. Ойланып қалғандар ойыннан шығады. «Келіспеймін» дегендер қол көтермейді. Сөйлемдерді өздерің құрап айтуларыңа да болады.

5. «Гендік инженерия» тақырыбы бойынша себеп бағыныңқылы сөйлем құраңдар. Құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарын бір оқушы, басыңқы сыңарын екінші оқушы жалғастырып айтсын.

6. «Сабақты бағалау кестесін» толтыр.

Қызық болды	Мынаны түсіндім	Қиын болды, себебі ...

7-БӨЛІМ

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

Бұл бөлімде:

- *мәтіндегі айтылған ойға өз көзқарасыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беруге;*
- *мәтін мазмұны бойынша зерттеу жүргізуге;*
- *мәтін құрап, күрделі жоспар құруға;*
- *сабақтас құрмалас сөйлем құрауға дағдыланасың.*

1–2-сабақ

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

1. Суреттегі құралдардың атын жаз. Оларды қызметіне қарай топтастырып, әр топқа ат қой.

2. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Бұқаралық ақпарат құралдары деген не?
- 2) БАҚ-тың қандай түрлері бар?
- 3) БАҚ қоғамға не үшін қажет деп ойлайсың?
- 4) БАҚ-тың сен үшін қандай маңызы бар?
- 5) БАҚ-тың саған қай түрі ұнайды? Неге?

3. Төменде берілген пікірлерді оқып, өз көзқарасыңды айт.

Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр секілді (*А. Байтұрсынұлы*).

Әрбір ұлт өз газетінің бетінде шиеленісті мәселелерін ашық талқылап, өзара кеңесе алатындай болса, сол газетті ғана ең жақсы басылым деп санар едім (*А.Миллер*).

Егер маған газетсіз билікті немесе биліксіз газетті таңдау қажеттігі туса, мен бір сәт те ойланбастан екіншісін таңдар едім (*Т. Джефферсон*).

Баспасөздің пайдасы оның бізді сол баспасөзге сенбеу керектігін үйреткенінде (*С. Батлер*).

- 4. Газет қандай болуы керектігі жөнінде өз пікіріңді сызба түрінде жазып, түсіндір.

Тілдік бағдар

Бағыныңқы сөйлем басыңқыдағы ойға қарсылықты болып келетін сабақтастың түрі **қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем** деп аталады. Ол *қайтсе де? не етсе де? қайткенмен? не еткенмен? не етпестен?* деген сұрақтарға жауап береді.

Қарсылықты бағыныңқылы сөйлемнің баяндауыштары мынадай жолдармен жасалады:

а) шартты райлы етістікке -да, -де шылауы жалғас келу арқылы; *Әсел бәрін біліп тұрса да, үнсіз қала берді.*

ә) есімшеге көмектес септіктің (-мен) жалғауы қосылу арқылы; *Үйіміз мектенке алыс болғанмен, сабаққа кешікпеуші едік.*

б) -а, -е, -й жұрнақты көсемше түрінен; *Өздері мұқтаж бола тұра, өзгелерге қол ұшын созып жүрді.*

в) келер шақ есімшенің болымсыз түріне шығыс септік жалғауының (-тан, -тен) жалғануы арқылы жасалады; *Әжей егде тартқан жасына қарамастан, қй шаруасын өзі-ақ атқарып отыр.*

г) шартты райдың болымсыз түрінен (болмаса) жасалады; *Айжан сәл еркелеу болмаса, ақылды әрі тәрбиелі қыз.*

ғ) есімшеге -ша, -ше жұрнақтары жалғану арқылы жасалады; *Жаңбырдың астында жаурап тұрғанша, қйге кіріп шай іш.*

5. Өзің қалаған ақпарат көзінен заманауи БАҚ құралдары туралы мәтін тап. Сол мәтінге сүйеніп, тұжырымыңды қарсылықты бағыныңқылы сөйлем түрінде жаз.

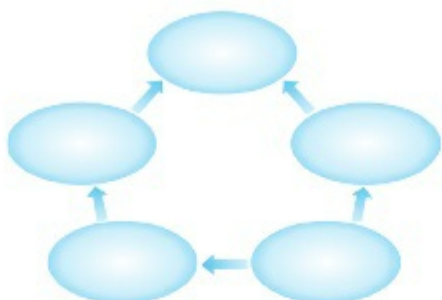
6. Мәтінді оқып, қарсылықты бағыныңқылы сөйлемдерді тап.

Қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық өмірдің барлық саласына дендей енді де, адамдарға үздіксіз ықпал етудің көзіне айналды. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары «төртінші билік» деген атауға ие болды. Бұқаралық ақпарат құралдарының басты мақсаты – қоғамда, әлемде болып жатқан түрлі жаңалықтарды үздіксіз жүйелі түрде таратып отыру, ел ішінде, елден тыс жерлерде болып жатқан әлеуметтік, идеологиялық, мәдени, саяси мәселелер туралы қоғамдық пікір туғызу және т.б. БАҚ-тың басты міндетіне нақты бір ақпараттарды беріп, өткір, өзекті мәселелерді қозғай отырып, оған жұртшылықтың назарын аудару, көзқарастарын қалыптастыру, құндылықтар жөнінде мәліметтер беру жатады. Кейбір басылымдар қоғамдық сананы өзгерту үшін әртүрлі айла-тәсілдерге де барады. Оларды «сары пресса» деп атайды. Ал кейбір басылымдар өткір мәселелерді қозғағанмен, биліктің ықпалынан шыға алмай жатады. Халық пен билік деп аталатын екі жақтың мүддесін тең ұстайтын басылымдардың беделі көтеріліп, биік нәтижелерге қол жеткізеді.

Бұқаралық ақпарат құралдары әртүрлі бағытта ақпарат таратса да, олардың арасында қандай мәселеге басымдық берілуіне қарай басылымның тұрақты жанры қалыптасады. Мысалы, «Ана тілі» газетінің бетінде тілдің әлеуметтік жайына қатысты мәселелер, осы салада еңбек етіп жатқан зерттеу, білім беру мекемелерінің мәселелері көбірек талданады. Ал «Қазақ тілі мен әдебиеті» деп аталатын республикалық журналда көбінесе тіл мен әдебиеттің теориясы және оны оқыту әдістемесіне қатысты ғылыми-әдістемелік, оқу-әдістемелік мақалалар, мұғалімдер мен оқытушылардың білім саласына байланысты ой-пікірлері жарияланады.

Ә. Ермековадан

- 7. Мәтін мазмұны бойынша БАҚ құралдарының қызметін сызбаға түсір. Өзің қалаған екі түрлі қызметін нақты дәлелдермен айт. Сөзіңде сабақтас құрмалас сөйлемдерді қолдан. Оларды қажетті интонациямен жеткіз.

- 8. Төмендегі пікірді оқып, ойыңды қарсылықты бағыныңқылы сөйлем түрінде айт.

«Бұқаралық ақпарат құралдары – ақпараттар, танымдық мәліметтер және бос сөздер жиынтығы», – дейді заңгер Д. Яндел.

Д. Янделдің пікірімен келісесің бе? Қазір көпшілігіміз теледидардан немесе газет-журналдардан көріп, оқыған мәліметтерге тәуелдіміз. Ол ақпараттардың кейбірі «керемет жаңалық» та, ал кейбіреулері «жай бос сөз» болуы мүмкін бе? Пікір бөлісіңдер.

- 9. «Кім алғыр?» Алдымен мәтінді тыңда. Айтылған мәліметтерді жаз. Кімнің есінде көп әрі дұрыс мәлімет қалды?

- 10. Суреттерге қарап, қайсысы БАҚ құралдарына тән қызмет атқаратынын дәлелдеп айт.

Google

11. «Егер менің қолымда билік болса...» тақырыбында пікірталас өткізіңдер. Пікірталаста талданатын мәселе: егер сенің қолыңда билік болса, Қазақстанда қандай БАҚ құралын дамытуға күш салар едің? Неге?

Пікірталаста бір-біріңді құптау, айтылған ойға тойтарыс беру, жоққа шығару жағдайларына байланысты сөз әдеби орамдарын дұрыс қолданыңдар. Орталарыңнан пікірталасты жүргізуші мен сарапшылар тобын сайлаңдар. Олар сендердің жауаптарыңды бағаласын. Ол үшін бағалау критерийлерін бірігіп анықтаңдар.

12. «Мен үшін...» Сұрақтарға жауап бер.

Маған ... қиын болды.

Мен ... тапсырмаларын орындадым.

Мен ... екендігін түсіндім.

Мен ... үйрендім.

Мені ... таңғалдырды.

3–4-сабақ

БАҚ ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТІҢ МӘДЕНИЕТІ

1. Ойталқы. Саған қандай телебағдарлама ұнайды? Пікіріңді «Төрт сөйлем» құрылымы бойынша сабақтас құрмалас сөйлем түрінде айт.

- 1) **Пікір.** Өз ойыңды бір сөйлеммен айт.
- 2) **Дәлел.** Пікіріңді дәлелде.
- 3) **Мысал.** Пікіріңді өмірмен байланыстыр.
- 4) **Қорытынды.** Өз қорытындыңды айт.

 2. «Чат (IRC –Internet Real Chat)» жүйесіндегі сөз мәдениеті туралы талдау жаса. Ол үшін төмендегі сұрақтарға қысқа да нұсқа жауап жаз.

- 1) Сендердің сынып бойынша немесе басқа да достарыңмен ортақ чаттарыңыз бар ма?
- 2) Чатта қандай мәселелер жөнінде ақпарат алмасасыңдар?
- 3) Чаттағы жазу тілі мен ауызекі сөйлеу тілдеріңде айырмашылықтар бар ма?
- 4) Чаттағы жазба тіл мәдениеті туралы өз ойың қандай?
- 5) Жаргон сөздер деген не? Оның сөз мәдениетіне қандай қатысы бар?

 3. «Ең мәдениетті журналист» тақырыбына синквейн құрап айт.

Синквейн құрылымы:

- 1) Журналистің аты-жөні – зат есім.
- 2) Журналистің шеберлігін сипаттайтын екі сын есім.
- 3) Журналистің әрекетіне қатысты үш етістік.
- 4) Журналисті бағалауға қатысты төрт кілт сөз.
- 5) Журналистің шеберлігін сипаттайтын синоним сөздер немесе фразеологизмдер.

 4. Мәтінді тыңда.

 5. Тыңдалым мәтіні бойынша кластер құр. Төмендегі тірек сөздерді қолданып, түсінгеніңді айт.

Тірек сөздер: құзырлы орган, статистика, кабельді телевизия, ақпараттық агенттік, БАҚ үлесі, өкілетті, ақпараттық кеңістік.

 6. Мәтінді оқып, тақырып қой. Салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерді тап.

Елбасы Н.Назарбаев төртінші медиафорумда сөйлеген сөзінде: «Ғаламдық жаһандану арқылы адамзаттың алдынан жаңа постидеологиялық кезең ашылды. Оның бізге не берері бүгінгі ұрпақтың білімі мен білігіне байланысты. Менің пайымдауымша, күллі өлем үшін ашық та айқын ақпарат таратуға негізделген жаңа заманға бастайтын жаһандану БАҚ-тарға қойылатын талапты күшейте түсті. Сондықтан олар өздерінің әрбір сөзі үшін моральдық жауапкершілікті

терең сезінуі керек. Баспасөздің еркіндігі мен оның қоғам алдындағы моральдық жауапкершілігі арасындағы тепе-теңдікті таба білу – бүгінгі форумның ең басты мәселелерінің бірі болады деп есептеймін.

Сөз бостандығы шексіз емес. Ол – табындыратын ғана емес, талқандайтын да қуатты күш. Ол саясатты ғана жасап қоймай, сонымен бірге ел тағдырына ықпал ететін қоғамдық пікір мен қалың бұқараның санасын да сомдайды, сондықтан сөз бостандығы дегенді журналистік ар-ұждан жауапкершілігі деп те танығандарыңыз жөн.

Тәуелсіз БАҚ дегеніміз – аса қымбат құндылық, сондықтан ол ешқашан «ақпараттық соғыстардың» «сойылына» айналмауы тиіс. Журналист қандай мәселені қаузаса да, парасат шеңберінен шықпауы керек. Бұқаралық ақпарат құралдары – қоғамдағы, экономикадағы және іскер топтардағы күштердің арасалмағын да айқындайтын құрал. Газеттер жекетұлғалар мен корпорациялардың иелігінде болса да, сөз бостандығы тек халықтың құзырында екенін еш уақытта естен шығармаған жөн», – деген болатын.

Насихаттың бірден-бір күшті құралы ретінде бұл жерде тағы да БАҚ-тың рөлі үлкен, себебі әлемнің білікті әлеуметтанушыларының зерттеу қорытындысы бойынша, мәдени-рухани институттары дамыған елдің өзінде жас ұрпақ тәрбиесі мен үлкендердің құндылық бағдарын қалыптастыруда БАҚ-тың, соның ішінде теледидардың үлес салмағы 40–45 пайыз екен.

К. Қабылғазы

 7. Мәтін мазмұны бойынша БАҚ журналистеріне қойылатын талапты анықта. Оны сызба түрінде рәсімде.

 8. Мәтіннен алынған сөйлемдердің мағынасын «Қос жазба күнделігі» түрінде ашып жаз.

Мәтіннен үзінді	Өз түсініктемең
Жаһандану БАҚ-тарға қойылатын талапты күшейте түсті. Сондықтан олар өздерінің әрбір сөзі үшін моральдық жауапкершілікті терең сезінуі керек.	
Сөз бостандығы шексіз емес. Ол – табындыратын ғана емес, талқандайтын да қуатты күш.	

9. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтін бойынша өз пікіріңді айт:

1-сөйлем: «Менің ойымша, бұл жерде ... туралы айтылған».

2-сөйлем: «Себебі мен оны ... деп түсінемін».

3-сөйлем: «Оны мен ... деген мысалдармен дәлелдей аламын».

4-сөйлем: «Соған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

10. «Заманауи журналистің сөз мәдениеті» тақырыбында эссе жаз.

Эсеге қойылатын талаптар:

– сөз көлемі – 250–300 сөз;

– тақырыптың ашылуы;

– өз көзқарасының болуы;

– дәлелдердің нақтылығы;

– сөз көркемдігі.

11. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

1) Бүгін не үйрендің?

2) Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?

3) Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

5-сабақ

ТЕЛЕДИДАР – ЕҢ ЫҚПАЛДЫ БАҚ

1. Төмендегі сұрақтар бойынша пікір алмасыңдар.

1) Сенің отбасыңда теледидардың рөлі қандай?

2) Отбасыңда кім қандай бағдарламаны көргенді ұнатды? Өзің ше?

3) Қазақстандық немесе шетелдік телебағдарламалардың қайсысын жиі көресің? Ол бағдарлама несімен ұнайды?

2. Жағдаят. Бүгін – анаңның туған күні. Қай БАҚ құралы арқылы құттықтар едің? Құттықтау мәтінін жаз. Оны жолдау үшін өзің қалаған БАҚ құралына телефон шалып, сөйлес.

Тілдік бағдар

Мақсат бағыныңқылы сабақтас

Бағыныңқы сөйлем басыңқыдағы іс-әрекеттің мақсатын білдіретін сабақтастың түрі мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлем деп аталады. Сұрақтары: *не мақсатпен? не етпек болып? не үшін? неге?*

а) -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнақты етістіктен кейін болып көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. *Керек болған затты алып шықпақ болып, өзі жалғыз кірді.*

ә) Тұйық етістік, кейде болжалды келер шақ есімшенің болымсыз түрі мен *үшін* шылауының тіркесуінен жасалады. *Кесе-шәйнекті сындырмай ұстау үшін, жақсы сөре керек.*

б) Шартты, бұйрық және қалау рай тұлғалы етістік пен *деп* көмекші етістігінің тіркесуінен болады. *Сол шаң тына қалар ма екен деп, Көпей самауырды есік алдына қойды.*

3. Мәтінді оқы. Автордың пікіріне қосыласың ба? Неліктен? Мәтіннен мақсат бағыныңқылы сөйлемді тап.

Бүгінгі БАҚ жүйесі жетіліп, қалыптасқан жағдайда оны былайша тұжырымдауға болады: радио ақпарат таратады, құлақтандырады; телевизия оқиғаны, болмысты көрсетеді; газет-журнал деректі, оқиғаны талдап, түсіндіреді; ғаламтор ақпаратты сан қырынан көрсетеді.

Радиоақпарат таратудың басты 3 қасиеті бар. Радионың ең басты қасиеті – жеделдігі. Қалыптасқан БАҚ жүйесінде бірде-бір басқа құрал мұндай жеделдікті қамтамасыз ете алмайды. Газет ақпараты оқырманына жету жолында бірнеше күрделі процесті: деректі жинау, терім, беттеу, көбейту және тасымалдан өтіп, бірнеше сағаттан бірнеше тәулікке дейінгі уақытты қамтуы мүмкін. Телевизияда соңғы жылдары ғарыштық байланыс құралдары арқылы оқиға ортасынан тікелей хабар беру жолға қойылды. Бірақ ол көп шығынды, қымбат техникалық құралдарды қажет ететіндіктен, екі телеарнаның бірінің шамасы жетпейді, сондықтан сирек, үлкен компаниялардың ғана тәжірибесінен орын алған. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін, соңғы

уақытта радио қолдану кең етек алып келеді, яғни тікелей эфирде телефон арқылы ақпарат беру жиі кездесіп жүр. БАҚ қатарына қосылған ғаламтордың да өзіндік шектеулері бар.

«Радиожурналистика» оқулығынан

4. Мәтінді оқып, сабақтас құрмалас сөйлемдерді тап.

Қазіргі кезде жұртты арбап, алдына байлап қоятын сиқырлы үй құралдары бар. Солардың бірі – көгілдір экран, екіншісі – компьютер. Бүгінгі өмірді әрбір шаңырақтың төрінде тұратын теледидарсыз немесе әр адамның қолында жүрген телефонға дейін жалғанған ғаламтор желісіз көзге елестету мүмкін емес. Ал бұдан жарты ғасыр бұрын ғаламтор тұрмақ, **көгілдір экранға** қол жеткізудің өзі көпшіліктің арманы болған.

Өткен ғасырдағы қырғиқабақ соғыс кезінде КСРО Батыс елдерімен барлық бағыт бойынша бәсекеге түсті. Бірақ одан ешқандай пайда тапқан жоқ, көп жағынан **кенжелеп** қалды. Кеңес Одағы адамды бірінші болып ғарышқа ұшырғанымен, электрондық есептеу мәшинесі, тұрмыстық техникаларды дамыту жағынан ондаған жылдарға кейін қалды. Мысалы, Кеңес Одағында өткен ғасырдың 60-жылдарында алғаш теледидар пайда болды. Ал АҚШ-та 1951 жылы 10 млн теледидар болған.

Алпысыншы жылдардың басында КСРО-да мерекелік **«Голубой огонек»** деген бағдарлама дайындалып, жыл сайын Жаңа жыл қарсаңында теледидары бар тұрғындар оны тағатсыздана күтетін. 1962 жылы алғашқы музыкалық ойын-сауық бағдарламасына тапсырыс берілгенде **«Рекорд»** маркалы көгілдір экран елге енді таралып жатқан. Бұл алғашқы лампалық теледидарлар Воронеж және Александров қалаларындағы радио зауыттарында 1956 жылдан бастап жасала бастады. Сапалы, құнды ағаштан жасалған жәшіктің ішіне орнатылған бұл теледидар бастапқыда 5 арнада жұмыс істеді.

Ол кезде үйінде теледидары бар адам тұрмысы жақсы, бақуатты отбасы болып саналды. Теледидарды сатып алған адам оны міндетті түрде құзырлы органға апарып тіркететін болған. Бұл теледидарлар, әрине, қазіргідей түрлі түсті

болған жоқ. Бірақ Александров қаласында жасалатын телеқұралдың экраны әдемі көгілдір түспен ерекшеленді. Мұндай тұрмыстық озық техникаға қолы жеткендер теледидарды көшедегі жүргіншілер көріп, қызығып қарасын деген ниетпен терезелерінің алдына қою сән болған. Көгілдір экранның сәулесі күндіз де көрініп тұратын, ал түнде көшеде өтіп бара жатқан адамдардың назарын өзіне еріксіз аударатын. Ірі қалалардың тұрғындары кешқұрым көшелерге шығып, қанша адамның үйінде көгілдір экран жарқырап тұрғанын санайтын еді.

Қ. Төрежан

 5. Мәтін мазмұны бойынша күрделі жоспар құр. Жоспарға қарап, мәтін мазмұнын қысқаша баянда. Қарамен жазылған сөздердің мағынасын анықта.

6. Рөлдік ойын. Сен – теледидар экспонаттары қойылған мұражай қызметкерісің. Суретке қарап, теледидар тарихы туралы мәлімет жина. Соған сүйеніп, 3 минуттық шоу сөз мәтінін айт. Сөзіңде өзің қалаған дәуірдің теледидарына тоқталып, оны сипатта. Сабақтас құрмалас сөйлемдерді пайдалан.

7. Оқылым мәтінінің мазмұны бойынша зерттеу жүргіз. Атаң мен әжеңнен, әкең мен анаңнан теледидарға қатысты сұхбат алу үшін 4 сұрақ дайында. Сұхбатта олардың өміріндегі теледидардың рөлі, естерінде қалған телехабарлар, бүгінгі теледидар бағдарламаларының сапасы жөнінде сөйлес.

Олардың жауабын сұхбат түрінде құрастырып жаз. Соңында тұжырымыңды сабақтас құрмалас сөйлеммен айт.

8. Сабақтан алған өсеріңді айтып бер.

6-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. «Салыстыр». Мәтінді оқып, радио және теледидардың айырмашылығы мен ортақ белгілерін Венн диаграммасы түрінде жаз.

Радио тыңдарман үшін аса қолайлы және бұл қасиетінің маңызы айрықша. Радионы тыңдау үшін арнайы уақыт бөлу, болмаса күш жұмсау міндетті емес. Үй шаруашылығындағы тірлікпен айналысып жүріп те, жұмыс уақытында да, тамақтанып отырып та, автокөлікте келе жатып та, сөйіл құрып жүріп те радионы еш кедергісіз тыңдай бересіз.

2. Мәтіндерді оқы. «Қос жазба күнделігі» тәсілімен осы бөлім тақырыбымен байланыстырып, сабақтас құрмалас сөйлемдермен өзіңе ұнаған мәтінге түсініктеме жаз.

Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады.

Ахмет Байтұрсынұлы

Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойымызды сыртқа білдіре аламыз һәм басқа адамдардың ойларын біле аламыз. Сөз болмаса, адамда білім болмас еді. Атын атап, сөзбен бекітіп тастамасақ, жанды суреттер, ұғымдар тұрмас еді. Сөз болмаса, сөзбен адамзаттың бір-бірімен ұғысуы болмаса, жер жүзіндегі осы күнгі адамзат тұрмысы деген тұрмыс та болмас еді. Қысқасы, жан көріністерінің ең қымбаты – ой. Ой тілі – сөз.

Мағжан Жұмабаев

3. Мәтінді тыңдап, конспект жаз.

4. Ойталқы. Тыңдалым мәтініндегі өзіңе ұнаған немесе ұнамаған тұжырым бойынша пікіріңді «Төрт сөйлем» құрылымын қолданып, сабақтас құрмалас сөйлем түрінде айт.

- 1) **Пікір.** Өз ойыңды бір сөйлеммен айт.
- 2) **Дәлел.** Пікіріңді дәлелде.
- 3) **Мысал.** Пікіріңді өмірмен байланыстыр.
- 4) **Қорытынды.** Өз қорытындыңды айт.

5. Рөлдік ойын. «Бұқаралық ақпарат құралдарының айтысы». Сынып 5 оқушыдан топқа бірігіңдер. Қосымша ақпарат көздерінен БАҚ түрлері туралы мәлімет жинаңдар. Сол мәліметтерге сүйеніп, БАҚ рөлінде айтысыңдар. Айтыста:

- өз тарихыңды;
- өз жетістігіңді;
- басқа құралдардан артықшылығыңды;
- өзіңді қолданушыларға деген тілегіңді;
- өз болашағыңды қалай елестететініңді айт.

Талаптар:

- *ақпараттарының мазмұнды, қызықты да тосын болуы;*
- *дәйектерінің молдығы;*
- *сөз мәдениетінің жоғарылығы;*
- *юмордың (әзіл-сықақтың) болуы;*
- *ойдың анықтығы;*
- *уақытқа сыйымдылығы.*

6. Сабақтас құрмалас сөйлемге байланысты пысықтау сұрақтарына жауап бер.

1) Құрмалас сөйлемнің құрамында ең кемінде неше жай сөйлем болады?

2) Бағыныңқы сөйлемнің баяндауыштары кез келген сөз табынан бола бере ме? Қай сөз таптарынан болатынын мысалмен дәлелде.

3) *Деп* көмекші етістігі қай бағыныңқылардың баяндауыштарында кездеседі? Мысал келтіріп айт.

4) Бағыныңқының баяндауыштары есімшеден кейін көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемге мысал келтір.

5) Атауы мен сұраулары жөнінен тұрлаусыз мүшелердің біріне ұқсас сабақтас құрмалас сөйлемнің қай түрі? Оның қызметін түсіндір.

8-БӨЛІМ

ӘЛЕМДЕГІ ҚАҚТЫҒЫСТАР ЖӘНЕ БЕЙБІТШІЛІК

Бұл бөлімде:

- *мәтін мазмұнына қатысты сұрақтарға бол- жаммен жауап беруге;*
- *мәтіндердің мақсатын, көркемдегіш құралдары мен жанрлық ерекшеліктерін анықтауға;*
- *мәтін құрап, күрделі жоспар құруға;*
- *аралас құрмалас сөйлемдерді дұрыс қолдануға дағдыланасың.*

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Қақтығыс ұғымын қалай түсінесің?
- 2) Қақтығыс не себепті болады?
- 3) Адамзат үшін оның қандай зияны бар?

2. Мәтінді тыңдап, тақырыбын анықта.

3. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

- 1) «Этноконфессионалды», «либералды принциптер», «өлемдік қауымдастық» терминдері қандай мағынаны білдіреді?
- 2) XX ғасыр басындағы аса зардапты қақтығыс қалай аталды?
- 3) Америкалық ғалым Ф.Фукуяма қандай болжам айтты?
- 4) ТМД-да не себепті қақтығыстар туындады?

4. Мәтінді оқы. Сабақ тақырыбын түсіну үшін қай ақпаратты маңызды деп санайсың? Ойыңды дәлелде.

Қақтығыс (*лат. Conflictus*) егесу, керісу, дау-жанжал, тартыс деген мағыналарда жиі қолданылады. Ерекшелігіне қарай халықаралық қақтығыстар бірнеше түрге бөлінеді:

- қатысушы мемлекеттер санына қарай: екіжақты немесе көпжақты;
- таралу ауқымына қарай: аймақтық немесе жаһандық;
- уақытына қарай: қысқамерзімді және ұзақмерзімді;
- қолданысына қарай: қарулы және қарусыз;
- себептеріне қарай: экономикалық, аумақтық, діни, этникалық және т.б.

Халықаралық қақтығыстың (жанжалдың) жағымды және жағымсыз жақтары болады. Жағымды жақтары: мәселені шешу үшін бірлесіп шешімін іздейді, мемлекеттер мүдделерінің және мақсаттарының қарама-қайшылықтары анықталады, үлкен дау-жанжалдардың пайда болуының алдын алады және тұрақты өмір сүруге жол ашады. Халықаралық даулардың жағымсыз жақтары: зорлық-зомбылық, тұрақсыздық және бассыздық, тиімсіз саяси шешімдердің қабылдануы және т.б.

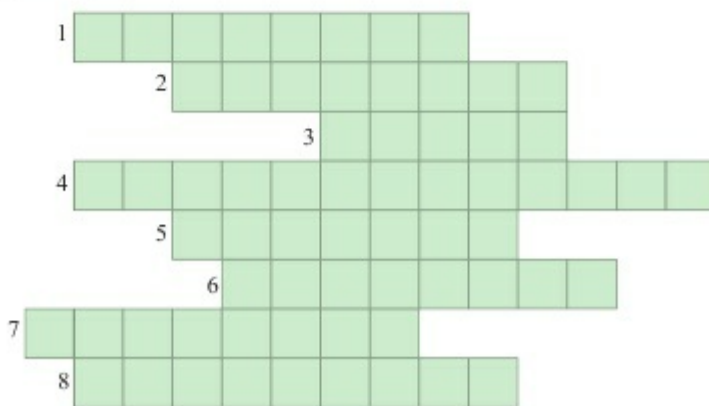
Халықаралық қақтығысты шешудің бірден-бір жолы келіссөз жүргізу болып саналады. Келіссөз жүргізуде бірнеше талап сақталу керек: 1) келіссөз жүргізудің талаптарын келісіп алу; 2) қақтығыстың негізгі себебін тауып, оны шешудің тиімді жолын іздеу; 3) концессия, үшінші тарапқа мәселені шешуге құқық беру. Егер бұл әрекеттер өз нәтижесін бермесе, оларды бейбіт шешім қабылдау үшін мәжбүр етуде санкциялар қолданылады.

Қазіргі таңда жиі кездесетін қақтығыстардың бірі – терроризм қаупі. Терроризм қазіргі кезде әлемде өршу үстінде. Жаһандық қауіп тудырып, әлем мемлекеттерінің бірлесіп қарсы тұруын қажет етеді.

Этносаяси сөздіктен

 5. Мәтіннен салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерді тауып, мағыналық түрлеріне қарай ажыратып жаз.

 6. Ойланайық, ойлайық! Мәтінге сүйене отырып, сөзжұмбақты шеш.

- 1) Бірнеше мемлекет қатысатын қақтығыс қалай аталады?
- 2) Белгілі бір өңірді қамтыған қақтығыс түрін ата.
- 3) Мерзіміне қарай қақтығыс түрін ата.
- 4) Белгілі бір жер үшін болатын қақтығыс қалай аталады?
- 5) Жанжал оңтайлы шешілсе, ол қандай нәтижеге жатады?
- 6) Жанжал зорлық-зомбылыққа дейін барса, ол қандай нәтижеге жатады?
- 7) Терроризм қандай қауіпке жатады?
- 8) Мәселені шешу үшін үшінші тараптың араласуы.

Тілдік бағдар

Аралас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары

Құрмалас сөйлемдер екі жай сөйлемнен ғана емес, үш-төрт жай сөйлемнен де құралады. Бірнеше жай сөйлемнің бір-бірімен салаласып, сабақтасып байланысқан түрін **аралас құрмалас сөйлем** дейміз. Мысалы: *Ертедегі адамдар табиғатқа табынып, оның әр құбылысына таңырқаса, қазіргілер табиғатты табындырамыз деп әуреленуде.* Бұл – тиянақсыз–тиянақсыз–тиянақты тұлғалы аралас құрмалас сөйлем. Оның құрамындағы үш жай сөйлемнің алдыңғы екеуі сабақтасып, кейінгі сөйлеммен байланысып тұр.

Аралас құрмалас сөйлемдер төрт жай сөйлемнен құралуы да мүмкін. Ондай аралас құрмалас сөйлемдердегі мағыналық байланыс тиянақсыз–тиянақты–тиянақсыз–тиянақты тұлғалы болып келіп, әр сыңарының өзіндік басыңқы сыңары болады. Мұнда алғашқы тиянақсыз тұлғалы сыңар өзінен кейінгі сыңардың бағыныңқысы сипатында жұмсалады, ал екінші сыңар тиянақты тұлғалы бола тұра, келесі сыңардың бағыныңқы бөлігі болып саналады. Төртінші сыңар ортанғы сыңарға басыңқы сипатта тұрса да, бірінші сыңармен мағыналық байланысқа түспейді. Мысалы: *Адам баласы ежелден-ақ табиғи ресурстарды пайдаланып келсе де, оның қыры мен сырын толық тапты деу қиын, себебі табиғи ортаның әлі ашылмаған қыры көп, сонымен қатар айтылмаған жыры да аз емес.*

Аралас құрмалас сөйлемнің айтылу ырғағы да кең. Онда салаласқа тән тиянақты, сабақтасқа тән тиянақсыз ұласпалы ырғақ орын ауысып, бірде тиянақты-тиянақсыз, бірде тиянақсыз-тиянақты түрде келеді.

7. Адамзат тарихында аса зардапты із қалдырған Ұлы Отан соғысы туралы шағын мәтін құра. Мәтінде аралас құрмалас сөйлемдерді қолдан.

8. Мәтінді түсініп оқып, тезис жаз. Аралас құрмалас сөйлемдерді тап.

Халықаралық қақтығыс – бұл екі немесе одан да көп тараптың белгілі бір мақсатқа жету жолындағы текетіресі. Халықаралық келіспеушіліктердің ірі соғыстарға айналуы тарихта жиі болған. XX ғасырдың басында еуропалық елдердің арасындағы қайшылықтар ымыраға келмес екі ірі әскери одақтың құрылуына әкелді. Өр мемлекеттің өзінің саяси мүдделері болды. Австрия-Венгрия Сербияны, Германия Балтық бойын, Қырым, Кавказ, Азов теңізі, Дон өңірлерін басып алуды, Англия мен Франция Германияның Африкадағы отарларын, Таяу Шығыстағы Осман империясының жерін басып алуды көздеді. Осыған байланысты Бірінші дүниежүзілік соғыс басталды. Бірінші дүниежүзілік соғыс адам баласының бүкіл тарихындағы ең қырғын, ең жойқын соғыс болды. Соғысқа халқының саны 1,5 млрд-қа жететін 33 мемлекет қатысты. Шайқастарда 10 млн адам қаза тауып, 20 млн адам жарақат алды. Соғыс шығыны сол кезеңдегі бағамен 300 млрд долларға тең болды. Мындаған

қала, елді мекен, кәсіпорын, мекеме қиратылып, көптеген ауылшаруашылық жер қаңырап бос қалды. Миллиондаған адам баспанасынан, мал-мүлкінен айырылып, азаматтығын және кәсіби мамандығын жоғалтып, жұмыссыз қалды.

Ауқымы жағынан ең ірі және көп зардап өкелген келесі халықаралық қақтығыс 1939 жылдан 1945 жылға дейін созылған Екінші дүниежүзілік соғыс болып саналады. Бұл соғысқа 1,7 миллиардтан астам халқы бар 60-тан аса мемлекет қатысты. Соғыс 22 миллион шаршы шақырым жерді қамтыды. Соғысқа қатысушы елдердің қарулы күштерінің қатарында 110 миллион әскер болды, 60 миллионнан астам адам қаза тапты. Фашистік идеология еврей халқына қатысты ерекше қастандық саясат ұстанып, 6 миллион еврейді қырып тастады.

XX ғасырдағы ең ұзаққа созылған соғыстан кейінгі текетірес «Қырғиқабақ соғыс» болып саналды. Қырғиқабақ соғыс – 1945–1991 жылдар аралығында әлемдегі екі саяси жүйедегі аса ірі мемлекеттер КСРО мен АҚШ арасындағы бақталастық саясат. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, АҚШ пен Батыс Еуропа елдері «коммунистік жүйені» әлемге таратпауға тырысты, сол үшін КСРО мен социалистік елдерге қарсы тұру үшін НАТО (Солтүстік атлантикалық келісім ұйымы) әскери-саяси одағына бірікті. КСРО бастаған социалистік елдер Варшава шарты ұйымын құрды. 1991 жылы КСРО-ның тарауымен қырғиқабақ соғыс аяқталды.

«Қырғиқабақ соғыс» кезеңінен кейін, халықаралық қақтығыстар аяқталды деп ойлағанмен, соғыс жағдайына жеткен аймақ үшін қақтығыстар саны артты. Бұған мысал ретінде Армян–Өзірбайжан қақтығысын, Югославиядағы оқиғаларды, Ресей мен Грузияның арасындағы 2008 жылғы соғысты т.б. айтуға болады.

«Егемен Қазақстан» газетінен

9. «Тыңдап отырған үштік» тәсілімен жұмыс істеңдер.

Шешен – мәтіндегі негізгі ақпарат көздерін табады, пікір білдіреді.

Тілші – мәтін негізіне сүйене отырып, ашық сұрақтар құрады.

Хатшы – қажетті жерлерін жазып алып, соңында қорытынды жасайды.

 10. Керекті сөздерді пайдалана отырып, мақалдардың жалғасын тауып жаз.

- 1) Шөлде суыңды сақта,
...
- 2) Қанды соғыс ерге сын,
...
- 3) Жолдас қадірін жорықта білесің,
...
- 4) Қаруың қалпында болса,
...
- 5) Ел даусыз болмайды,
...

Керекті сөздер: қаптаған, қапыда, ер жаусыз, жау елге сын, қалмайсың, болмайды, соғыста, дос қадірін, туыңды сақта, соғыста білесің.

 11. Мақалдардың қайсысы салалас, қайсысы сабақтас екенін ажырат.

*Үлгі: Болат қайнауда шынығады,
Батыр майданда шынығады. (Жалғаулықсыз ыңғайлас мәнді салалас құрмалас сөйлем.)*

 12. Ортақ ой. Мақал-мәтелдердегі ортақ ойды тап. Мақал-мәтелдердің мәнін ашып, өз ойыңды білдір.

 13. «Автор орындығы» әдісін қолдана отырып, «Қақтығыстардың зардаптары» тақырыбында ой толға.

Шарты: Оқушылар берілген тақырып төңірегінде өз ойларын дәптерге түсіреді. Жазып болған соң, бір оқушыдан шығып, өз жұмысын оқиды, отырғандар оның мәтіні бойынша бір сұрақ пен бір пікір әзірлейді. Сұрақ қойып, өз ойларын білдіреді.

 14. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мен үшін бүгінгі сабақ құнды болды ма?
- 2) Мен үшін қандай тапсырма қызықты болды? Мен оны қалай орындадым?
- 3) Мен неден қиналдым?

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Өркениет деген не?
- 2) «Өркениеттер қақтығысы» дегенді қалай түсінесің?
- 3) Өркениеттер қақтығысының адам өміріне кері әсері қандай?
- 4) Әлемдік қақтығыс зардаптарының өркениетке қатысы бар ма?

2. Мәтіндегі ойды талдап, аралас құрмалас сөйлемдерді табыңдар.

Өркениеттер қақтығысы – америкалық саясаттанушы Сэмюэл Хантингтонның өркениеттік күйреу туралы тұжырымдамасы. Алғаш рет бұл тұжырымдама 1993 жылы Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» мақаласында келтірілді, қысқа мерзім ішінде бірнеше тілге аударылып, қызу пікірталас тудырды.

Өркениеттер тіл, әдет-ғұрып, дін, институттар және т.б. ортақ белгілері бойынша сипатталады. Осы орайда, автор әлемдегі батыстық, конфуциандық, жапондық, исламдық, индуистік, православиелік, славяндық, латын америкалық және африкалық өркениетті ерекше атап көрсетеді. Автордың пікірінше, қырғиқабақ соғыс аяқталып, кеңестік одақ ыдырағаннан кейін, әлемдегі қайшылықтардың жаңа торабы жоғарыда аталған өркениеттердің арасында болады.

«Әлем өркениеттері» кітабынан

3. «Батыс және шығыс өркениеті» деген тақырыпқа дерек-көздерден материал жинап, пікірталас ұйымдастырыңдар.

4. Рөлдік ойын. «Өркениеттер қақтығысы – әлемдік дамудың шегі» атты тақырыпта саясаткерлер мен тарихшы ғалымдар болып пікір таластырыңдар.

5. Мәтінді оқып, жай сөйлемдерді құрмалас сөйлемдерге айналдырыңдар.

Адамзаттың дамуын өркениеттен бөліп алып елестету мүмкін емес. Өркениеттің түрлері жайлы американдық саясаткер М. Мелко мынадай ой қорытындыға келеді: «Саналы келісім» бойынша 12 өркениет бар, бірақ қазіргі таңға дейін оның жетеуі жойылып кеткен, ал бесеуі өмір сүрулерін жалғастыруда. Олар: қытайлық, жапондық, индустік, исламдық және батыстық».

Солардың ішінде ислам өркениетінің бар екендігін ғалымдардың барлығы мойындайды. Араб түбегінде б.з. VII ғасырында пайда болған ислам Солтүстік Африка, Пиреней жарты аралы және Орталық Азия, Үндістан, Оңтүстік-Шығыс Азияға тез арада таралды. Соның нәтижесінде, исламның ішінде көптеген бөлек мәдениеттер мен субөркениеттер пайда болды. Оларға арабтық, түркілік, парсылық және малайлықты жатқызуымызға болады.

Ал Батыс өркениетінің қалыптасуын б.з.б. 700–800 жылдарға жатқызады. Ғалымдар оны үшке бөледі. Олар: Еуропа, Солтүстік Америка және Латын Америкасы.

Б. Арынгазиева

6. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап бер.

- 1) Өркениеттердің бір-бірінен ерекшелігі неде?
- 2) Қазақстан қай өркениеттің тармағына жатады деп ойлайсың? Себебі неде?
- 3) Қазіргі таңдағы жойылып кеткен өркениеттер қатарын ата.

7. Қосымша дереккөздерді пайланып, кестені толтыр.

№	Өркениеттер атауы	Қалыптасуы	Ерекшелігі
1.			
2.			
3.			

8. Мәтінге сүйеніп, «Өркениеттер қақтығысы» тақырыбында салалас, сабақтас, аралас құрмалас сөйлемдерді қолдана отырып, шағын ойтолғау жаз.

9. Мәтінді тыңдап, конспект жаз.

- **10.** «Дербес пікір» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікіріңді жаз (уақыт мөлшері: 5 минут).

Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.

Дәлел – екі сөйлем.

Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.

Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.

Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлем.

Қорытынды – екі сөйлем.

11. Оқушы үні!

Бүгінгі сабақта

мен үшін не қызық болды?

мен үшін не құнды болды?

мен үшін не қиын болды?

5–6-сабақ

**БЕЙБІТШІЛІК – ЖАҒАНДЫҚ
ДАМУ КЕПІЛІ**

1. Сұрақтарға жауап бер.

1) «Бейбітшіл», «бейбіт әлем», «бейбіт өмір» деген тіркестердің мәні неде?

2) Бейбітшілік символдары деген не?

3) «Әлем бейбітшілігі жолында күресу» дегенді қалай түсінесің?

2. Мәтінді тыңдап, негізгі тірек сөздерді анықта.

3. «Тыңдап отырған үштік» әдісі негізінде тыңдалым мәтінімен жұмыс істеңдер.

Шешен – мәтін мазмұнын баяндайды. Негізгі тірек сөздерді табады.

Тілші – мәтін мазмұны бойынша ашық сұрақтар әзірлейді.

Хатшы – тілдік бағдар бойынша құрмалас сөйлемдерді тауып, мағыналық түріне қарай ажыратады.

Ашық сұрақтардың үлгісі:

«Бейбітшілік – адамзаттың асыл құндылықтары» дегенді қалай түсінесіңдер?

4. Сабақ тақырыбын төмендегі суреттердің мазмұнымен байланыстырып айт.

5. Мәтінді оқып, құрмалас сөйлемдерді түріне қарай ажыратып жаз.

Біріккен Ұлттар Ұйымы – Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен құрылған халықаралық ұйым. 1945 жылы Сан-Францискодағы конференцияда антигитлерлік коалицияға мүше мемлекеттердің ұсынысымен күштерін біріктіру мақсатында құрылған егеменді мемлекеттердің халықаралық ұйымы. БҰҰ-ның ең басты өрі негізгі құжаты оның Жарғысы болып саналады. Ұйым Жарғысына 1945 жылдың 26 маусымында Сан-Франциско конференциясында 51 мемлекет қол қойды. Бүгінде БҰҰ құрамына 192 мемлекет кіреді. Жарғысына сәйкес, БҰҰ өз қызметінде мынадай 4 мақсатты көздейді: бүкіл әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау; ұлттар арасындағы достық қатынастарды дамыту; халықаралық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру және адам құқығын құрметтеуді қолдау; осы мақсаттарға қол жеткізуде ұлттардың бірлесіп әрекет ететін орталығы болу.

Еуропа Қауіпсіздік және Ынтымақтастық ұйымы. 1973 жылы шілде айында Хельсинкиде 33 мемлекеттің басшылары бас қосты. Алғашқы кезде Еуропаның ынтымақтастығы және қауіпсіздігі жөніндегі кеңес деп аталды. 1975 жылы 1 тамызда осы мемлекеттер Хельсинки Актісіне қол қойды. Хельсинки Актісінде Халықаралық қауіпсіздікті сақтау принциптері мыналар: мемлекеттердің егемендігі, теңдігі; күш қолданбау және «күш қолданамын» деп қорқытпау; қазіргі шегаралардың бұзылмайтындығы; мемлекеттердің аумақтық тұтастығы; даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешу; ішкі істерге араласпау; адам құқығын құрметтеу, олардың ойлау, ар-ұждан, діни сенім бостандықтарын сыйлау; халықтардың өз тағдырын өзі таңдау құқығы; мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық; халықаралық құқық міндеттерін адал орындау.

Ұжымдық Қауіпсіздік Шарты Ұйымы (ҰҚШҰ) – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының әскери-саяси ұйымы. 1992 жылы 15 мамырда Ташкент қаласында Ұжымдық қауіпсіздік шартына қол қойылып, 2002 жылы Ұжымдық Қауіпсіздік Шарты Ұйымы деп аталды. ҰҚШҰ-ның негізгі мақсаттары: жаңа трансұлттық қауіптерге қарсы тұру; орын алып отырған немесе ықтимал аймақтық немесе шағын қақтығыстардың алдын алу, шешімін табу; халықаралық лаңкестікпен, агрессивті экстремизммен, қару мен есірткінің заңсыз айналымымен, ұымдасқан қылмыспен, жаппай қырып-жою қаруын таратумен күрес.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы. 1996–1997 жылдары Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан бас қосқан бес мемлекеттің басшылары Шанхай мен Мәскеуде кездесіп, шегара аумағында әскери сенім шараларын күшейту келісімі, шегарадағы әскери күшті қысқарту және сенім шараларын күшейту келісіміне қол қойды. Алғашында «Шанхай бестігі» деп аталды. 2001 жылдың 1 маусымында Өзбекстан ұйымға кіргеннен бастап, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) болып өзгерді. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының мақсаттары: мүше мемлекеттер арасында өзара сенім, достық, татулық қарым-қатынастарды нығайту; саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, білім беру, қуат көзі, көлік, экологиялық және өзге де салаларда тиімді өріптестік шараларын дамыту; ортақ күш жұмсап, аймақтық

бейбіт өмірді, қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету, демократиялық, әділ және ұтымды саяси, экономикалық халықаралық тәртіп орнатуға жағдай жасау.

 6. Мәтін мазмұнына сүйеніп, әр ұйымның мақсаты мен міндеттерін көрсететін сызба құрастыр.

 7. Рөлдік ойын. «Ұйымдар диалогі». Сынып төрт-төрттен топқа бірігіңдер. Әр топ ұйым мүшелерінің өкілі ретінде әңгімелессін. Өз ұйымы туралы сөйлесін.

 8. «Бейбітшілік – жаһандық даму кепілі» деген тақырып бойынша постер жасаңдар.

 9. «Бейбітшілікті сүю – адамзаттың парызы» деген тақырыпта эссе жаз.

Эсеге қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды пайдалану;
- көркемдегіш құралдарды орынды қолдану;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі түрде жеткізу.

 10. «Біз бейбіт өмірді дәріптейміз» тақырыбында жарнама мәтінін өзіңдер.

Жарнамаға қойылатын талаптар:

- негізгі оқиғаларды, дәлелдемелерді қамтуы;
- өз ойына сүйене отырып, «менің ойымша», «менің пікірімше», «сонымен», «қорыта айтқанда» және т.б. оқшау сөздерді қолдану.

 11. Мақал – сөздің мәйегі. Сыңарын тап.

Ер татулығы –	игілік
Татулық –	бірлікте
Ынтымақ түбі –	игі
Береке көзі –	табылмас бақыт
Ынтымақтың арты	ел татулығы

12. Ән – рух, ән – сезім, ән – естелік. «Ақ көгершін» әнін тыңдап, алған әсеріңмен бөліс.

13. «Шығу парағын» толтыр.

Қызықты болды	Бәрін түсіндім	Қиын болды

7-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. Сұрақтарға жауап бер.

- 1) Қақтығыс ұғымы, түрлері жайлы не білдің?
- 2) Қандай халықаралық қақтығыстарды білесің?
- 3) «Өркениеттер қақтығысы» ұғымы қалай пайда болды?
- 4) Әлемдік өркениеттер туралы не білесің?

2. Суретке зер салып, бұл оқиға туралы қандай мәлімет білетіңді айт.

Отырар шайқасы. Т. Тілеужанов салған сурет

3. Мәтінді оқып, негізгі ойды тұжырымда.

Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылы 1 наурызда құрылған. Ассамблеяның мақсаты – қазақ халқының топ-

тастырушылық рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық біркелкілікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру үшін, республикадағы этносаралық келісімді қамтамасыз ету.

Ассамблеяның негізгі міндеті – этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен өзара тиімді іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттылықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдай жасау, ел бірлігін нығайту, қазақстандық қоғамның негіз қалаушы құндылықтары бойынша қоғамдық келісімді қолдау және дамыту. Сонымен қатар Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекеттік органдарға экстремизм мен радикализм көріністеріне қарсы әрекет етуге, азаматтардың демократия нормаларына негізделген саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыруға көмек көрсетеді. Ассамблея этномәдени бірлестіктердің күш біріктіруін, этномәдени орталықтардың, Қазақстан халқының ұлттық мәдениеттері, тілдері мен дәстүрлерінің өркендеуін, сақталуын және дамуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы сайтынан

4. Суретке қарап, сұрақтарға жауабыңды аралас құрмалас сөйлемдер түрінде бер.

- 1) Қазақстан халқы Ассамблеясы қашан құрылды?
- 2) Ассамблеяның мақсаты мен міндеттері туралы өз ойыңды айт.
- 3) Ассамблея Қазақстан халықтарының татулығы жолында қандай игі істер жүргізуде?

5. Қазақстанның әлемдегі бейбітшілікке қосқан үлесі жөнінде пікіріңді айт.

6. «Елдестіркем – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан» мақалының мәнін аша отырып, тақырыпқа байланысты ойтолғау жаз.

Ойтолғауға қойылатын талаптар:

- тақырыпты баяндаудың жүйелілігі;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды пайдалану;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі түрде жеткізу.

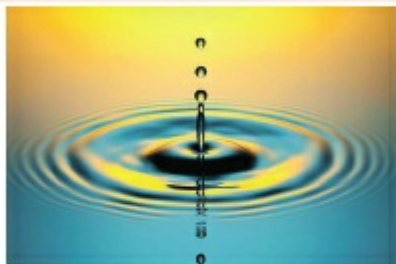

7. Сабақта алған әсеріңді, ойыңды төмендегі кестеге сәйкес жаз.

«✓»	«-»	«+»	«?»
Білемін	Білмеймін	Мен үшін жаңа ақпарат	Мені таңғалдырды

9-БӨЛІМ

ТАБИҒИ РЕСУРСАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Бұл бөлімде:

- *мәтін мазмұнына қатысты сұрақтарға болжаммен жауап беруге;*
- *мәтіндердің мақсатын, көркемдегіш құралдары мен жанрлық ерекшеліктерін анықтауға;*
- *ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдардағы деректерді пайдалануға;*
- *құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілерін дұрыс қолдануға дағдыланасың.*

1. «Табиғат», «байлық», «қор», «игілік», «экология», «Ұлы дала елі», «болашақ», «ресурс» сөздерін қатыстыра отырып, сабақ тақырыбымен байланысты шағын мәтін құра.

2. Табиғат байлығына қатысты мақалдарды оқы. Бір мақалдың негізінде қазақтың табиғатқа қатысты дүниетанымы туралы пікір жаз.

- 1) Жер – ел ырысы.
- 2) Сулы жер құрақсыз болмас,
Таулы жер бұлақсыз болмас.
- 3) Бұлақты болса, көл семіреді,
Қордалы болса, жер семіреді.
- 4) Бір тал кессең, он тал ек.

3. Рөлдік ойын. Топқа бірігіңдер. Суреттегі адамдардың рөлінде өздерің таңдаған мамандықтың табиғат ресурстарымен қандай байланысы бар екенін айтып, әңгімелесіңдер. Сынып ең үздік топты анықтасын.

Бағалау критерийлері:

- тақырыптың ашылуы – 1 ұпай;
- диалогтің сауатты өрбуі – 2 ұпай;
- тіл көркемдігі – 1 ұпай.

Тілдік бағдар

Құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілері

Тыныс белгілері айтайын деген ойды нақты, дәл жеткізіп, сөйлемнің грамматикалық, мағыналық және интонациялық ұстанымдарына сәйкес қойылады. Сөйлеуші ойын жай сөйлеммен де, құрмалас сөйлеммен де жеткізе алады. Ендеше тыныс белгісі сөйлем соңына және құрмалас құрамындағы жай сөйлемдердің арасына қойылатын тыныс белгілері болып бөлінеді.

Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері	нүкте (.), сұрау белгісі (?), леп белгісі (!), көп нүкте (...)	Даралаушы қызмет атқарады.	Табиғат біздің басты байлығымыз болғандықтан, оны қорғау борышымыз.
Сөйлем ішіне қойылатын тыныс белгілері	үтір (,), сызықша (-), нүктелі үтір (;), қос нүкте (:), жақша (), тырнақша (« »), үтірлі сызықша (,-)	Ойдың аражігін ажыратып, ерекшелуші қызмет атқарады.	Бір тал кессең, он тал ек. Баршаңызға айтарым – қоршаған ортаға қамқорлық танытыңыздар. Сөз бергенге ерме, – бөз бергенге ер.

 4. Тыныс белгілерінің ережесіне сүйене отырып, сызбаны толтыр.

 5. Мәтінді оқы. Ой желісіне сәйкес мәтін бөліктерінің орнын ауыстырып, конспект жаз.

Табиғи ресурстарды пайдалану зор білімді, көрегендікті, туған жерге деген сүйіспеншілікті талап етеді. Сондықтан да осы сала мамандары арнайы жоғары оқу орындарында дайындалады. Оның қыры мен сырын меңгереді. Жоғары жетістікке жеткен мамандар ұлтының мақтанышына айналады. Сондай тұлғаның бірі – аса көрнекті қазақ геологі, қоғам қайраткері, Қазақ Ұлттық ғылым академиясын ұйымдастырушы және оның тұңғыш президенті, академик, қазақстандық металлогения мектебінің негізін қалаушы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев.

Қ. Сәтбаев Қарағанды металлургия зауытын салуға, Қостанай, Алтай темір және марганец, Қаратаудың фосфорит кендерін игеруге, Ертіс–Қарағанды каналының қазылуына, ғылыми-зерттеу институттарының ашылуына тікелей араласып, зор еңбек сіңірді. Ол Қазақстан ғалымдарының көшбасшысы, тәрбиешісі, сонымен қатар геология ғылымына қатысты әлемдік, одақтық, қазақстандық түрлі дәрежедегі комиссиялардың, комитеттердің мүшесі, басшыларының бірі болды.

Көрнекті ғалым Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталарда Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдастыру жұмысын қолға алады. Ғалымның басшылығымен Сарыарқаның металлогендік және болжам карталары жасалып, Сарыарқа аймағында қара, түсті және сирек металдардың жаңа кендері ашылды.

Қаныш Сәтбаев КСРО Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтарын иеленді. Оның есімі институттар мен кенметаллургия комбинаттарына, Қазақстан қалаларының көшелеріне, мектептерге және т.б. орындарға берілген. Сондай-ақ Алатаудың бір шыңы мен мұздығы, Қаратаудағы ванадий кенінің рудасынан табылған бір минерал (сәтбаевит) оның атымен аталады. Ғалымға арналған бірнеше мұражай бар.

Қ. Сәтбаев геологиядан басқа мәдениет, тарих саласына да көп еңбек сіңірген.

Қазақ энциклопедиясынан

6. Мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылу мақсатын, қызметін түсіндір. Мәтін мазмұнына байланысты өз ойыңды құрмалас сөйлем түрінде тұжырымдап жазып, тиісті тыныс белгілерін қой.

7. Қосымша ақпарат көздеріне сүйеніп, мәтіндегі қарамен берілген сөйлемнің мазмұнын толықтырып, ойыңды ғылыми-көпшілік стильде айт. Ғалымның өмірлік өнегесін таны-

татындай мақал-мәтелдерді қолдан. Мысалы: «Ер ел үшін туады», «Ер – елдің құты» және т.б.

8. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

- 1) Мәтінде не туралы айтылды?
- 2) «Табиғат» сөзінің анықтамасына өзің қандай ой қосар едің?
- 3) Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас не үшін мәңгілік?
- 4) Мәтін қай стильде жазылған?

9. Тыңдалым мәтіні бойынша негізгі ойды 2 не 3 аралас құрмалас сөйлем түрінде түйіндеп жаз. Оларды интонацияны сақтай отырып оқы.

10. Мәтінді оқы.

Табиғи ресурстар – адамзат баласының өмір сүруі мен тіршілігі үшін қажетті табиғи денелер, өндіргіш күштердің даму деңгейіне сәйкес өндіру және тұтыну құралдары ретінде пайдаланатын табиғи қорлар.

Табиғаттағы қорлар таусылатын және таусылмайтын ресурстар деп бөлінеді.

Таусылатын табиғи ресурстар үш түрге бөлінеді:

1) Қалпына келтірілмейтін ресурстар. Олар: жердегі ұзақ эволюция процесінің нәтижесінде қалыптасқан рудалы және рудалы емес пайдалы қазбалар, минералды шикізат ресурстары.

2) Салыстырмалы түрде қалпына келтірілетін немесе қалпына келуі үшін ұзақ уақыт аралығы қажет ресурстар. Оларға жойылып бара жатқан жануарлар мен өсімдіктер популяцияларын қалпына келтірудің шектеулі мүмкіндіктері де кіреді.

3) Қалпына келтірілетін ресурстар. Оларға тірі табиғат элементтері, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, минералдық шикізаттың жекелеген түрлері жатады.

Таусылмайтын ресурстар да үш түрге бөлінеді:

1) Климаттық ресурстар – жер мен күннің өзара қарым-қатынасына байланысты: күн энергиясы, жел энергиясы, атмосфералық ауа.

2) Су ресурстары: дүниежүзілік мұхит сулары.

3) Космостық ресурстар: жердегі тау жыныстары, космостық сәулелер мен метеориттер энергиясы.

Ү. Серікболовтан

11. Мәтін мазмұны бойынша сызба-жоспар құрастыр. Тірек сөздерді жаз. Тыныс белгілерінің қызметін түсіндір.

12. Жоспар бойынша түсінгеніңді айт. Төмендегі сұрақтарға жауап бер:

1) Мәтін қандай стильде жазылған?

2) Мәтінге сүйеніп, таусылатын ресурстарға қандай сипаттама беруге болады?

3) Мәтін мен суреттердің арасында қандай байланыс бар?

4) Өзің бір сөйлемді таңдап, ондағы тыныс белгілері қандай қызмет атқарып тұрғанын айтып бер.

13. Мәтін мазмұнына сай тақырып таңда. Таңдау себебіңді түсіндір.

14. Мәтіннен термин сөздерді теріп жазып, олардың жазылуы қай орфографиялық принципке сәйкес келетінін айт.

15. «Біз табиғат ресурстарын дұрыс пайдаланамыз ба?» Мәтін мазмұнына сүйеніп, табиғи ресурстарды пайдалану туралы ойыңмен бөліс.

16. Тыңдалым, оқылым мәтіндеріне сүйеніп, «Табиғат – тіршілік көзі» тақырыбына ғылыми-көпшілік стильде эссе жаз.

**17. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жаз-
баша жауап бер.**

- 1) Бүгін не үйрендің?
- 2) Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- 3) Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3–4-сабақ

ЖЕР РЕСУРСТАРЫ

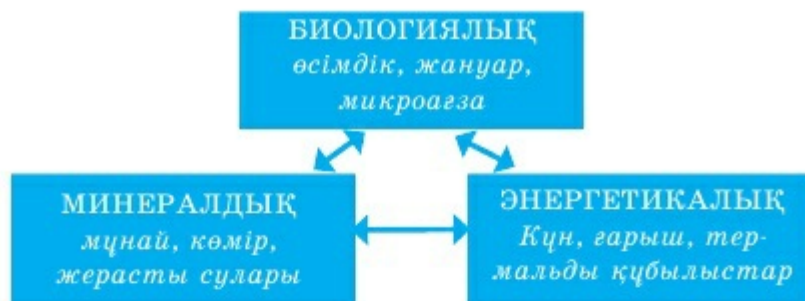
1. Суреттердегі табиғи ресурстарды шығу тегіне қарай қалай жіктеуге болады? Қосымша ақпарат көздерінен мәліметтер тауып, кесте түрінде жаз. Олардың қайсысы қалпына келтірілетін немесе қалпына келтірілмейтін ресурс екенін ажырат.

2. Жағдаят: Саған табиғи ресурстардың түрлері туралы 2 минуттық шағын хабарлама жасау тапсырылды. Керекті терминдерді қолданып, ғылыми стильде хабарлама мәтінін жаз. Қандай тыныс белгілерін қолданғаныңды айт.

3. Кестеге қарап, табиғи ресурстардың жіктелуі жөнінде мәтін құрап айт. Сөзіңді мысалдармен толықтыр.

4. Мәтінді тыңдап, Менделеев кестесіндегі неше элементтің аты аталғанын анықта. Мәтін бойынша өз ойыңды аралас құрмалас сөйлем түрінде жаз.

5. Қолыңа Қазақстан картасын ала отырып, тыңдалым мәтінінде аталған кен орындарын белгіле. Қай жерде не өндірілетінін шартты белгілермен көрсет. Картаға қарап, мәтін мазмұнын қысқаша айтып бер.

6. Сабақ тақырыбына байланысты құрамында даралаушы тыныс белгісі бар 3 құрмалас сөйлем жаз.

7. Мәтінді оқып, тыныс белгілеріне мән бер. Құрмалас сөйлемдерді белгілеріне қарай анықта. Мәтіннің қай стильде жазылғанын дәлелде.

Табиғи ресурстардың жіктелуіне байланысты ғылымда әртүрлі пікір бар. Көптеген еңбектерде табиғи ресурстардың түрлерін қолжетімділігіне қарай (іске асатын немесе нақтылы және потенциалды); пайда болуына қарай (табиғи, антропогендік); химиялық табиғатына қарай (органикалық, минералдық), шығу көздері мен орналасуына қарай (жер, су, кен, өсімдіктер, орман); қолдану қызметіне қарай (өнеркәсіптік, ғылыми, эстетикалық); пайдаланылу өрісіне қарай (энергетикалық, шикізат, тамақ) және т.б. деп жіктейді. Ресурстар, сонымен қатар бастапқы (тікелей табиғаттан алынатын) және қосымша материалдық (әртүрлі өндіріс салаларында кәдеге жарататын қосалқы өнімдері), таусылу белгісіне байланысты сарқылатын және сарқылмайтын болып та бөлінеді.

Табиғат ресурстары әрі қарай да бірнеше белгісі бойынша жіктеледі. Ресурстардың ең жиі қолданылатын жіктелу

жүйесі сарқылу жылдамдығына немесе қалпына келуіне байланысты болып отыр.

Сарқылатын және қалпына келетін ресурстар туралы айтқанда, жер және орман ресурстарына ерекше тоқталуға болады. Топырақ – барлық материалдық игілік негізі, әр адамның тұрмыс жағдайы осы байлық көзіне байланысты. Топырақтың негізгі қасиеті оның құнарлығы, яғни өсімдіктердің өнімі топырақтың құнарлығымен байланысты.

Топырақты өңдеуге дұрыс технология қолданылуы қажет. Өйтпесе ауылшаруашылығы экстенсивті түрде жүргізіліп, ормандар алқабы қысқартылып отырса, бұл жағдайлар су және жел эрозиясының күшеюіне әкеп соғады. Бұдан басқа пайдаланылатын жерлер, соның ішінде өте бағалы жыртынды жерлер жойылып кетуі мүмкін.

Сонымен, топырақты дұрыс баптау арқылы ғана қалпына келтіріп немесе бұзбай отыруға болады. Дүниежүзінде өңделетін топырақ мөлшері әр адамға шаққанда 0,28 га құрайды. Ал жеке мемлекеттер бойынша: Ресейде әр адамға шаққанда келетін егістік жердің көлемі 0,94 га, АҚШ-та 0,63 га, Қытайда 0,16 га, Германияда 0,15 га, Ұлыбританияда 0,13 га, Жапонияда 0,04 га, Қазақстанда 2,25 га. Бірақ жылдан-жылға барлық елде жарамды жер көлемі азаюда.

8. Мәтіннен термин сөздерді теріп жазып, мағынасын анықта.

9. Мәтін мазмұнынан түсінгеніңді сұрақ/жауап тәсілі арқылы пысықта.

10. Мәтіндегі әр абзац бойынша тезис жаз. Өзің үшін жаңа ақпараттарды анықта. Оны жаратылыстану пәнінде меңгерген білімдеріңмен салыстыр.

11. Мәтіндегі табиғи ресурстарды жіктеудің түрлері бойынша ғаламтордан екі кесте тап. Оларды салыстырып, қандай ұқсастығы немесе ерекшеліктері бар екенін анықта.

12. **Ойқокпар.** Сыныптағы оқушылар дебат технологиясы бойынша топқа бірігіңдер. Ақтаушы және даттаушы топтар бүгінгі сабақ тақырыбы бойынша резолюцияны анықтасын. Соның негізінде пікірталас өткізіңдер. Мүғалімнің басшылығымен сараптау тобын құрып, бағалау критерийлерін айқындаңдар.

- **13.** Үлгі бойынша берілген мәтінді толықтырып, шетелде тұратын досыңа хат жаз. Құрмалас сөйлемдерді қолданып, олардың тыныс белгілері туралы түсінік бер.

Сәлем, досым!

Халиң қалай? Денсаулығың, көңіл күйің жақсы ма? Қандай жаңалықтарың бар?

Өзім жақсымын. Қазір мектепшілік ғылыми жоба жұмыстарына қатысып жүрмін. Өте қызықты болып жатыр. Таңдаған тақырыбым «Қазақстанның табиғи ресурстары» деп аталады. Көп ізденіс жасау нәтижесінде біраз жайтты анықтадым. Мысалы, ...

Хат жазып тұр! Көріскенше сау бол!

Сәлеммен, досың Сәбит.

- **14.** Арал теңізіне арналған ән, термелерді сөзіне мән бере отырып тыңда. Онда табиғи ресурстың түрлеріне байланысты көтерілген мәселелер туралы өз көзқарасыңды айт.

- **15.** Кестені пайдалана отырып, «Шығу парағын» толтыр.

Қызықты болды	Бәрін түсіндім	Қиын болды

1. Төмендегі мақал-мәтелдердің қайсысының сабақ тақырыбына қатысы бар? Пікіріңді дәйектеп айт. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріп, олардың түрлерін ажырат.

- 1) Қолда барда алтынның қадірі жоқ.
- 2) Саяз су сарқырап ағады.
- 3) Алтынды еріткенмен, жез болмайды.
Жібекті жуғанмен, бөз болмайды.
- 4) Алтынды еріте білмеген ірітер, теріні илей білмеген шірітер.
- 5) Елді қу бұзады, сүтті су бұзады.
- 6) Балық жаны – суда.
- 7) Су сүреңін табады.
- 8) Жақсы болсаң жердей бол, бәрін шыдап көтерген.
Таза болсаң судай бол, бәрін жуып кетірген.

2. Мәтінді оқып, өз пікіріңді түйіндеп жаз. Мәтіннің қай стильде жазылғанын айт.

Қазақ халқы тыйым сөздер арқылы ұл-қыздарын табиғатты аялауға, қорғауға үйреткен. Айнала қоршаған орта, табиғатпен өзара қарым-қатынас туралы ата-бабалар түйіндеген пайымдаулар әлі де өз құнын жойған жоқ. Сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай жалғасып келе жатқан даналық сөздердің ішінде туған топырақ, атамекен, табиғат, жан-жануарлар туралы ұғым-түсініктер, таным-талғамдарын танытатын ырымдар мен тыйым сөздер ерекше орын алады. Олар, негізінен, жер мен суды, өсімдіктерді, құстар мен жануарларды, аңдар мен жәндіктерді қорғауға, оларға рақымшылық етуге, обал, сауап дегенді сезінуге тәрбиелейді. Мысалы, халқымыз «Көкті жұлсаң, көктей соларсың» деп жаман әдеттің жолын кесіп, тыйым салған.

Қазақ халқының жер, су туралы ұғым-түсініктері де назар аударарлық. «Обал болады» деп егінді, шалғынды жерді беталды бастырмаған, «Ағын судың арамь жоқ» деп суды лаस्ताмаған.

«Этнопедагогика» кітабынан

- 3.** Суреттерге қарап, осы көріністерге байланысты мақал-мәтелдерді тап. Оларды қатыстырып, бүгінгі сабақ тақырыбына байланысты диалог құрыңдар.

- 4.** Мәтінді тыңда. Тірек сөздерді анықтап, дәптеріңе жаз.

- 5.** Тыңдалым мәтініндегі негізгі ой мен төменде берілген суреттердің қандай байланысы бар? Пікіріңді дәлелдеп айт.

6. Мәтінді оқы.

Табиғат байлықтарының ішінде судың маңызы ерекше. Өйткені сусыз тіршілік жоқ. Су ресурстарына өзен-көлдер, теңіз, мұхит, **жерасты сулары**, тоған, суқоймалары, мұзды және қарлы аймақтағы су, ылғалды атмосфералар жатады. Олар бүкіл Жер шарының 77,5 пайызын құрайды. Су ресурстарын гидросфера деп те атайды. Барлық тіршілік иесі суды пайдаланады. Суды тиімді пайдалану үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Оған дұрыс көзқарас, жоғары мәдениет, **табиғат байлығына** деген саналы қатынас керек.

Су ресурстары қаншама көп болса да, су экологиясы шарықтап тұр, сондықтан дүниежүзілік су қорының мәселесі адамзат қауымын алаңдатып отыр. Бұл мәселе Қазақстанға да төн. Ол, алдымен, су айдындарының ластануынан туындап отыр. Өркениетті елдерде су құрамының ластану деңгейі үнемі бақылауға алынып отырады. Су алабының ластануының негізгі себебі – тазартылмаған суларды өзен, көлдерге жіберу. Оның негізгі көздері: тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтар; өнеркәсіп орындары; ауылшаруашылығында **тыңайтқыштардың** мөлшерден тыс қолданылуы; шаруашылықтың басқа да салалары.

Ауызсу тапшылығы – әлемдік проблема. Біздің ғаламшарда су көп, бірақ солай бола тұрса да, Жер шары халқының 60% -і **тұщы судың** болмауынан зардап шегуде. Мысалы, Грекияның Афины, Персия дейтін жерлерінде ауызсу жоқ.

Біздің елімізде ауызсу жеткілікті. Бірақ сол суды ластанудан қорғауымыз керек. Оны дана бабаларымыз ежелден-ақ өмірлік ұстаным ретінде қалыптастырып, «судың да сұрауы бар» деп ескерткен.

Б. Сәбитұлынан

7. Мәтін мазмұнын «Insert» әдісі бойынша белгілеп, талда. Ондағы өзің үшін ең маңызды деген деректерді жазып ал. Мәтіндегі негізгі ойды аралас құрмалас сөйлем түрінде жаз. Даралаушы тыныс белгілерін қолдан.

8. Мәтіндегі қарамен берілген терминдердің анықтамасын тауып жазып, мағынасын түсіндір. Тыныс белгілерінің түрлерін ажырат.

 9. Мәтіндегі аралас құрмалас сөйлемдерді тауып жаз. Олардың құрамына, мағыналық байланысына, тыныс белгілеріне назар аударып, сызбамен көрсет.

 10. Судың маңызы туралы шағын мәтінді оқып, зерттеу жүргізіп, толықтыр.

Жер шары секілді адам денесінің де 77,5 пайызын су құрайды. Су адам денесіндегі зат пен энергия алмасуын қамтамасыз етеді. Егер адам денесіндегі су мөлшері 10–12%-ке кемісе, ол өлсіреп, есінен тана бастайды. Ал 20–25%-ке кемісе, әрі қарай өмір сүре алмайды. Бір адам жылына 50 тонна суды пайдаланатын көрінеді.

 11. Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер.

Қазақстандағы табиғи қорларды тиімді пайдалану республиканың даму болашағы үшін маңызы зор. Алайда оларды игеруге қатаң табиғат жағдайлары кедергі келтіреді. Табиғи қорларды игеруімен қатар, табиғатты қорғаудың түйінді мәселелері де бар. Табиғи қорларды игеру барысында жіберілген қателіктер табиғаттың қай қоры болсын таусылмайды деген жаңсақ ұғымның үстем болуымен байланысты туындады. Осының салдарынан табиғаттағы тепе-теңдік бұзылды. Мұны су қорын пайдалану мысалынан айқын көруге болады.

Республика үшін су қорын тиімді пайдаланудың орны бөлек. Өйткені дамып келе жатқан өнеркәсіп пен суармалы егіншілік алқаптарының ұлғаюы суды көп қажет етеді. Еліміздегі қазір қалыптасқан экологиялық жағдайда өзен суының ластанып немесе құмға сіңіп, ысырап болып жатқаны белгілі. Су қорларының дұрыс пайдаланылмауы, адамның шаруашылық әрекеті нәтижесінде су режимінің өзгеруі өз кезегінде табиғаттың басқа компоненттерінің өзгеруіне әкеп соқты. Оңтүстік Қазақстанның күріш егістіктерінде осындай қателіктер әсерінен топырақ құнарлы қабатынан айырылып, сортаңданды. Топырақтағы өзгерістер өсімдік жамылғысының түрлік құрамына, таралуына кері әсерін тигізді. Бұл өзгерістер тұтас бір аймақты экологиялық апат аймағына айналдырды.

Ә. Алдиярқызы

- 1) Мәтінде не туралы айтылды?
- 2) «Табиғи қор» тіркесі қандай мағынаны білдіреді?
- 3) Табиғи қорды игеруге қатысты қандай қателіктер бар?
- 4) Қазақстандағы сулардың табиғат экологиясымен қандай байланысы бар?
- 5) Мәтін қай стильге жатады? Дәлелдеп айт.

12. «Слайд-шоу». Мәтіндегі ақпараттарды және қосымша дереккөздерден тың әрі қызықты мәліметтер жинап, суды үнемді пайдалануға шақыру мақсатында 1 минуттық слайд-шоу дайындаңдар. Сынып болып ақылдасып, оны бағалау критерийлерін дайындаңдар. Сынып ең үздік слайд-шоу жасаған жұпты анықтасын.

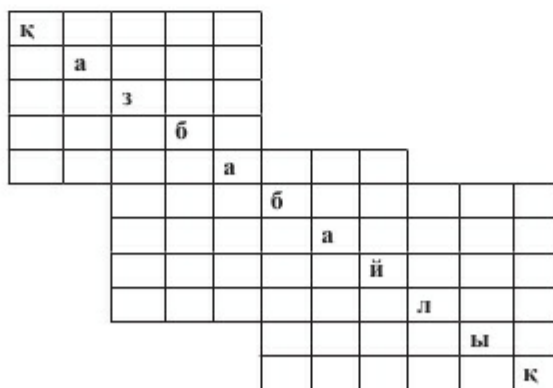
13. Сабақтан алған әсеріңді айтып бер.

7-сабақ

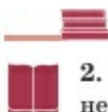
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗБА БАЙЛЫҚТАРЫ

1. «Сен білесің бе?» Қазақстанның қазба байлықтарына қатысты сөзжұмбақ құрастыр. Сынып оқушылары оны шешсін.

(Өз қалауыңа қарай сөзжұмбақ формасын өзгертуіңе болады).

2. Мәтінді оқып, құрмалас сөйлемдерді тап. Тыныс белгілеріне көңіл бөл.

Қазақ жерінен қара алтынның өндіріле бастағанына жүз жиырма жылдан астам уақыт өтті. Тұңғыш мұнай қайнары 1899 жылы 13 қарашада атқылады. Мұнайшылар бұл күнді өз салаларының өмірге келген күні ретінде атайды.

Қазақстанның мұнай өндірісінің қызықты тарихы бар. Тұңғыш мұнай кен орны Доссор 1911 жылы, екінші кен орны Мақат 1915 жылы ашылды.

Ұлы Отан соғысының алдында батыс өлкенің біршама ауданында басқа да мұнай-газ кен орындары зерттеле бастады. Ал соғыс жылдарында Кавказ аймақтарынан мұнай саласының мамандары, түрлі құрал-жабдық пен басқа да материалдық құндылықтар эвакуацияланды. Бұл мұнай саласының алға басуына оң ықпал етті.

Республикадағы мұнай-газ саласының ғылыми тұрғыда кең зерттеле бастауы соғыстан кейінгі кезеңге сәйкес келеді. Ал 1970–1980 жылдарда мұнай-газ іздестіру бағытындағы зерттеулер қазақ жерінің жерасты байлықтарының ұшан-теңіз екендігін көрсетті. Жетібай мен Өзен, Қаражамбас пен Қаламқас, Құмкөл мен Қарашығанақ, Теңіз бен Жаңажол секілді алыптар – осы жылдардағы іргелі зерттеулер жемісі.

Қазіргі таңда еліміздің аумағында 168 мұнай, мұнай-газ және 100-ден аса газ кен орны бар. Бүгінде республикада он үш мұнай-газ бассейні жұмыс істейді. Олар Атырау, Маңғыстау, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызылорда облыстарының аймағында орналасқан. Аталған кен орындарынан жылына 28–30 млн тонна мұнай мен миллиардтаған текше метр газ өндірілуде. Осы байлығымен Қазақ жерінің аты әлемге танылды. Бүгінгі ғылыми болжамдар бойынша Қазақстандағы кен орындарынан жылына 60–70 млн тонна мұнай өндіруге болатын көрінеді.

Ш. Оралбеков

3. Мәтін мазмұны бойынша күрделі жоспар құр. Тірек сөздерді анықта.

4. Рөлдік ойын. «Интервью». Мәтін мазмұнына сүйеніп, парталас досыңмен журналист пен мұнайшының 2 минуттық сұхбатын көрсетіңдер.

5. Ақпаратты оқы. Басқа да дереккөздерден адамзат баласының мұнайды пайдалану тарихы жөнінде мәліметтерді тап. Мәліметтер бойынша мұнай өндіру тарихы жөнінде хронологиялық кесте жаса. Жасаған кестеңе сүйеніп, ақпарат бер.

Археологтер б.з.д. 5–6 мыңжылдықта-ақ адамдардың мұнайды өндіріп, қолдана бастағанын ашып отыр. Көне мұнай кәсіпорындары Евфрат жағалауынан, Керчьтен, Қытайдың Сычу-ань провинциясынан табылған. Мұнай туралы пікірлер көне замандағы жазбалар мен кітаптарда да кездеседі.

6. Рөлдік ойын. «Біздің компания». Өздерің қалаған отандық немесе шетелдік мұнай-газ компаниясының өкілдері ретінде Pover Point бағдарламасын пайдаланып, кемінде жеті слайдтық таныстырылым материалын дайындаңдар. Оның жарнамалық-ақпараттық тұрғыдан тартымды, қызықты болуын ескеріңдер. Сынып ең үздік таныстырылымды анықтасын.

7. «Менің сабақтан кейінгі әсерім» кестесін толтыр.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?

8-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

1. Төмендегі кестеге қарап, ақпараттарды мысалдармен дәйекте. Мәліметтерге сүйеніп, «Табиғат–Адам» қатынасы туралы өз ойыңды айт.

Табиғи экожүйе (батпақ, жайылым, орман)	Антропогендік экожүйе (дала, зауыт, үй)
Күн қуатын алады, түрлендіреді, жинайды.	Қазба және ядролық отынның қуатын тұтынады.
Құнарлы топырақты құрайды.	Құнарлы топырақтар үшін қауіп-қатер төндіреді немесе жұтаңдатады.

Суды жинайды, тазартады және біртіндеп тұтынады.	Суды көп тұтынады, оны ластайды.
Өзін-өзі қорғау және өздігінен қалыпқа келу қабілеті бар.	Тұрақты қолдау және қалыпқа келтіру үшін үлкен шығынды қажет етеді.

2. Мәтінді оқып, мазмұнына сай кіріспе және қорытынды бөлімдерді жаз. Олардың арасын байланыстырушы сөз орамдарын қолдан. Тыныс белгілерін дұрыс қолдан.

Қазақстанның Арал маңынан да мұнай мен газдың үлкен қоры табылған. Алдын ала жасалған есептеулер бойынша мұнда 350 млн тонна мұнай мен 100 млрд куб метр газ бар. Мұнай мен газға қатысты Торғай, Шу–Сарысу, Зайсан-Алакөл аймақтарының болашағы зор. Қазақстанда металл кен орындары барланған.

Темір кендерінің қоры 8 млрд тоннадан астам. Оның 80% -і Торғай темір кен бассейнінде орналасқан. Бассейннің ірі кен орындарына Соколов–Сарыбай, Қашар, Лисаков және Аят кен орындары жатады. Металлургиялық үдерісте темір кенінен басқа ванадий, алюминий оксиді, фосфаттық шлактар алынады. Олар минералдық тыңайтқыш ретінде пайдаланылады.

3. Синектика. «Табиғат ресурстарының сырласуы...» Сынып минералдық, биологиялық, энергетикалық ресурстар болып үш топқа бөлініңдер. Оқушылар оқулықтағы материалдардан, басқа да ақпарат көздерінен өздері қалаған ресурсқа қатысты қызықты, маңызды мәліметтерді табады. Сыныпта табиғат ресурстарының атынан сырласып, әңгімелеседі.

Талаптар: «өр табиғат ресурсы» өзінің адамзат тіршілігіндегі маңызына, ғаламдық кеңістіктегі орнына, қазіргі жай-күйіне, басындағы проблемаларына қатысты ойын ортаға салуы керек. Өңгіме дұрыс өрбіп, сауатты құрылуы үшін топ мүшелерінің әрқайсысы өз сөзін алдын ала жоспарлап, дайындауы тиіс.

Даналықтан дән ізде!

- Судың кепкені – тіршіліктің кеткені.
- Бір кісі қазған құдықтан мың кісі су ішер.
- Су қадірін шөлдеген білер.

Мазмұны

Алғы сөз.....	3
1-БӨЛІМ. Мәңгілік ел – мұратым	
1–2-сабақ. Тәуелсіздік таңы.....	6
3–4-сабақ. Біз қандай халықпыз?.....	11
5–6-сабақ. Ата-бабаның асыл арманы.....	15
7–8-сабақ. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы.....	19
9-сабақ. Нәтиже сабақ.....	22
2-БӨЛІМ. Жаһандану мәселелері	
1–2-сабақ. Жаһандану және ұлттық код.....	26
3–4-сабақ. Жаһандану – күрделі үдеріс.....	30
5–6-сабақ. Жаһанданудың пайдасы мен зияны.....	33
7–8-сабақ. Жаһандану және ұлттық діл.....	37
9-сабақ. Нәтиже сабақ.....	39
3-БӨЛІМ. Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭКСПО-2017	
1–2-сабақ. Дала даңқын асқақтату.....	42
3–4-сабақ. ЭКСПО көрмесі.....	46
5–6-сабақ. Студенттік Универсиада.....	52
7-сабақ. Нәтиже сабақ.....	56
4-БӨЛІМ. Адам құқығы мен бостандығы	
1–2-сабақ. Адам құқығы мен бостандығы – мемлекеттің негізгі тірегі..	60
3–4-сабақ. Адам құқығы – мемлекеттің басты қуаты.....	65
5–6-сабақ. Бала – басты байлығымыз.....	70
7-сабақ. Нәтиже сабақ.....	76
5-БӨЛІМ. Отбасы және демографиялық өзгеріс	
1–2-сабақ. Ұлттың болашағы – халықтың демографиялық өсімінде.....	80
3–4-сабақ. Тағдырлас елдер.....	85
5–6-сабақ. Шешім.....	89
7-сабақ. Нәтиже сабақ.....	93
6-БӨЛІМ. Биотехнология және гендік инженерия келешегі	
1–2-сабақ. Биотехнология – тамақ өндірісінде.....	98
3–4-сабақ. Биотехнология және денсаулық.....	102
5–6-сабақ. Гендік инженерия әдістері.....	106
7-сабақ. Нәтиже сабақ.....	109
7-БӨЛІМ. Бұқаралық ақпарат құралдары	
1–2-сабақ. Бұқаралық ақпарат құралдары.....	112
3–4-сабақ. БАҚ және журналистің мәдениеті.....	116
5-сабақ. Теледидар – ең ықпалды БАҚ.....	119
6-сабақ. Нәтиже сабақ.....	123
8-БӨЛІМ. Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік	
1–2-сабақ. Қақтығыстардың пайда болуы.....	126
3–4-сабақ. Өркениеттер қақтығысы.....	132
5–6-сабақ. Бейбітшілік – жаһандық даму кепілі.....	134
7-сабақ. Нәтиже сабақ.....	138
9-БӨЛІМ. Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану	
1–2-сабақ. Табиғи ресурс түрлері.....	142
3–4-сабақ. Жер ресурстары.....	147
5–6-сабақ. «Судың да сұрауы бар ...».....	151
7-сабақ. Қазақстанның қазба байлықтары.....	155
8-сабақ. Нәтиже сабақ.....	157

Оқу басылымы

Дәулетбекова Жанат Тұрарбекқызы
Рауандина Айтжамал Қалкенқызы
Дусимбаева Мөлдір Үсенқызы

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық

Редакторы *Н. Бекхожаева*
Көркемдеуші редакторы *Д. Сабитаева*
Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*
Корректоры *Ү. Бахова*
Компьютерде беттеген *Г. Тасыбаева*

ИБ № 062

Теруге 19.02.2019 берілді. Басуға 24.06.2019 қол қойылды. Пішімі 60 x 90^{1/16}.
Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Әріп түрі «мендентік». Шартты баспа
табағы 10,0. Весентік баспа табағы 9,01. Таралымы 30 000 дана. Тапсырыс № 4350.
«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

